

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Факультет педагогіки, психології та соціальної роботи

Кафедра педагогіки та соціальної роботи

СТРАТЕГІЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ
У СИТУАЦІЇ ШКІЛЬНОГО БУЛІНГУ

Дипломна робота

Рівень вищої освіти – перший (бакалаврський)

Виконала:

студентка IV курсу, групи 401
спеціальності 231 «Соціальна робота»
Лагнюк Тетяна Ігорівна

Керівник:

д. пед. н. проф. Тимчук Людмила Іванівна

До захисту допущено:

Протокол засідання кафедри № 9

від «23» травня 2023 р.

зав. кафедри _____ Людмила ТИМЧУК

Чернівці – 2023

АНОТАЦІЯ

Дипломна робота викладена на 64 сторінках, вона містить 2 розділи, один з яких теоретичний, а другий практичний; 4 ілюстрації, 57 джерел в переліку.

Об'єктом розгляду є булінг як соціальне явище та особливості підліткового віку.

Предмет роботи - особливості поведінки підлітків в ситуації виникнення булінгу в школі.

Метою роботи є теоретичне обґрунтування та практичне дослідження особливості поведінки підлітків в ситуації булінгу та його попередження.

У першому розділі зібрані теоретичні поняття стосовно булінгу, його основних видів та причин виникнення в шкільному середовищі. У другому розділі представлені дані проведеного дослідження та опитування серед учнів школи стосовно виникнення булінгу та виявлення соціальної напруги в учнівському середовищі.

За результатами роботи зроблено висновки та пропозиції щодо профілактики виникнення булінгу в шкільному середовищі та охарактеризовано важливість даного питання сьогодні.

Ключові слова: булінг, підлітковий вік, шкільне середовище, соціометрія, профілактика.

ABSTRACT

The thesis is laid out on 64 pages, it contains 2 sections, one of which is theoretical, and the other is practical; 4 illustrations, 57 sources in the list.

The object of consideration is bullying as a social phenomenon and peculiarities of adolescence.

The subject of the work is the peculiarities of the behavior of teenagers in the situation of bullying at school.

The purpose of the work is the theoretical justification and practical research of the peculiarities of the behavior of teenagers in the situation of bullying and its prevention.

The first chapter collects theoretical concepts related to bullying, its main types and reasons for its occurrence in the school environment. The second section presents the data of the conducted research and survey among school students regarding the occurrence of bullying and the identification of social tension in the student environment.

Based on the results of the work, conclusions and suggestions were made regarding the prevention of bullying in the school environment and the importance of this issue today was characterized.

Keywords: bullying, adolescence, school environment, sociometry, prevention.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ БУЛІНГУ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ.....	7
1.1 Булінг: зміст та сутність поняття, види та форми прояву.....	7
1.2 Підлітковий вік як особливий етап розвитку особистості.....	12
1.3 Особливості булінгу в шкільному середовищі.....	21
Висновки до першого розділу.....	29
РОЗДІЛ 2. РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ У СИТУАЦІЯХ ШКІЛЬНОГО БУЛІНГУ.....	31
2.1 Цілі, організація та інструментарій емпіричного дослідження.....	31
2.2 Отримані результати дослідження та їх інтерпретація.....	36
2.3 Рекомендації щодо попередження виникнення ситуацій булінгу у шкільному середовищі.....	44
Висновки до другого розділу.....	49
ВИСНОВКИ.....	50
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	54

ВСТУП

Актуальність. Впродовж свого онтогенезу, особистість зазнає впливу не лише з боку найближчого оточення – первинних та вторинних агентів соціалізації, а й з боку різного роду соціальних інститутів, серед яких особливе місце відведено саме школі, оскільки у межах шкільного середовища дитина проводить не лише досить великий проміжок свого життя (11 років), а й саме тут закладаються, формуються та розвиваються основи її особистості.

Як відомо, система взаємовідносин в школі є невід'ємною частиною соціальної ситуації розвитку, яка визначає зміст і динаміку всіх основних особистісних досягнень дитини. Вона визначає напрямок зовнішніх впливів і умов у внутрішню сутність зростаючої особистості. Ці перетворення трансформуються через емоційний досвід і переживання дитини, які безпосередньо залежать від її взаємовідносин як з однолітками, так і з дорослими (вчителями, батьками).

Однак, науковцями вже давно встановлено, що в кожній віковій категорії, практично в будь-якому класі є діти, які люблять кривдити, задирати, бити, обзивати інших, відбирати у них гроші та речі. Є діти, які частіше за інших стають жертвами хуліганів, кривдників, а тому приниження, знущання, цькування, насильство в різних формах стали повсякденними реаліями для більшості школярів.

Тому, можна зазначити, що проблема булінгу та його наслідків хоча й не нова, проте є неабияк актуальною на сучасному етапі розвитку суспільства, що все частіше висвітлюється у засобах масової інформації, в зв'язку з випадками жорстокого прояву в формі фізичних і психологічних травм, особливо в разі спроб або реальних ситуацій насильства.

Особливо гостро проблематика булінгу стоїть у підлітковому віці, що займає важливе місце в загальному процесі розвитку особистості, оскільки саме у цей період, відносно за короткий проміжок часу, відбуваються глибокі зміни, які стосуються фізіології (інтенсивний та нерівномірний ріст

організму); взаємовідносин, що складаються у підлітків з дорослими та однолітками; розвитком пізнавальних процесів, інтелекту і здібностей. Засвоївши в цей час певні патерни поведінки, зокрема такі як: «жертва», «кривдник», «пасивний спостерігач» підліток може дотримуватися їх все подальше життя.

До того ж, звертаючись до розгляду проблематики булінгу як різновиду насилля у підлітковому віці не можна оминати увагою стратегії захисної поведінки, які використовують підлітки, опинившись у ситуації булінгу, чим власне й обумовлена актуальність обраної проблематики дослідження.

Мета – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити стратегії поведінки підлітків у ситуації шкільного булінгу.

Об’єкт – шкільний булінг як соціально-педагогічна проблема.

Предмет – особливості поведінки підлітків в ситуації виникнення булінгу в школі.

Досягнення мети дослідження передбачає розв’язання таких **завдань**:

1. Проаналізувати зміст та сутність поняття, види та форми прояву булінгу.
2. Розглянути підлітковий вік як особливий етап розвитку особистості.
3. Визначити особливості булінгу в шкільному середовищі.
4. Провести емпіричне дослідження з метою з’ясування особливостей поведінки підлітків в ситуації вже наявного шкільного булінгу та профілактики його виникнення.
5. Встановити методичні рекомендації для профілактики шкільного булінгу.

Методи дослідження. Для досягнення мети та вирішення поставлених завдань використано такі **методи**: *теоретичні* – аналіз наукової літератури за темою дослідження; методи логіко-психологічного аналізу (класифікація, систематизація, порівняння, узагальнення) – для розкриття теоретичних основ дослідження булінгу, його видів та форм прояву у шкільному середовищі; *емпіричні*: методика «Індикатор патернів поведінки» розроблена

Д. Амірханом, опитувальник «Ситуація булінгу в школі» С. Дж. Кім (S.J. Kim «The situation of bullying in school»), результати проведення власного дослідження, а саме соціометрії серед учнів середньої школи.

Теоретико-методологічну основу роботи склали наукові розвідки як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників щодо проблематики булінгу, його види та особливості прояву, які були розкриті у напрацюваннях ряду авторів: А. Авер'янов, К. Арора, О. Барліт, І. Бердишев, В. Бесаг, В. Бутенко, О. Глазман, А. Гречкіна, С. Грехем, К. Дьюкс, А. Залалдінова, І. Кон, С. Кривцова, Д. Лейн, Ю. Макарова, О. Маланцева, Т. Мерцалова, Д. Ольвеус, В. Ортон, Ф. Піджперс, Е. Роланд, О. Сидоренко, П.К. Сміт, Д.М. Соловійов, Д.П. Таттум, Е. Терранова, І. Уітні, Т. Фалд, М. Феккес, Р.Дж. Хазлер, П.П. Хайнеманн, Т.Р. Хелд, Б.Б. Хелманн, У.Е. Хілліз, М. Шустер.

Вікові особливості розвитку підлітків були розкриті у роботах таких дослідників: С. Березін, Л. Божович, М. Боришевський, Ш. Бюллер, Л. Виготський, О. Власова, Ю. Давидова, Д. Ельконін, Е. Еріксон, Л. Журавльова, М. Заброцький, О. Киричук, Є. Климов, І. Кон, Г. Костюк, В. Кутіщенко, К. Лисецький, С. Максименко, Ж. Піаже, А. Реан, В. Семиченко, Ст. Холл, Д. Фельдштейн, М. Шпак, Е. Шпрангер, Е. Штерн та інші.

Теоретична значущість роботи полягає у розширенні та узагальненні існуючих теоретичних відомостей про булінг, а також особливості його прояву у осіб підліткового віку зокрема.

Практична значущість роботи полягає в тому, що отримані на основі емпіричного дослідження дані можуть використовуватися соціальними педагогами у школі в процесі роботи з учнями.

Апробація результатів дослідження: тези науково-практичних конференцій «Кібербулінг у школі: аналіз кейсів» (ЧНУ, 25-27 квітня 2023 р.), «Булінг: важливість класифікації» (Хмельницький національний університет, 16 березня 2023 р.).

Структура роботи: складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ БУЛІНГУ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІСІ

1.1. Булінг: зміст та сутність поняття, види та форми прояву

На сучасному етапі розвитку психологічної науки проблематика булінгу є неабияк актуальною, але, в той же час, не досить розкритою. Тому, звертаючись до її розгляду, насамперед, на нашу думку, варто більш детально зупинитись на етимології власне самого похідного слова «булінг», що має англійське походження від «bullying» або «bully» («хуліган», «забіяка», «задирака», «грубіян», «насильник») та у загальному вжитку інтерпретується як «утиск, дискримінація, цькування» [3, с. 27].

Також відмітимо, що як і переважна більшість термінології, що набула активного вжитку у межах вітчизняної наукової спільноти, зазначене поняття має зарубіжне коріння. Вперше тема шкільного булінгу була окреслена в межах роботи К. Дьюкса (1905р.), однак вона мала лише теоретичний характер, а тому не набула очікуваного резонансу серед дослідників.

Однак, трохи пізніше у 70 роки ХХ ст., у світ друком виходить фундаментальна праця Д. Ольвеуса під назвою «Булінг у школі: що ми знаємо і що можемо зробити?», у межах якої науковець не лише теоретично обґрунтував специфіку та передумови прояву булінгу серед школярів, а й на основі дослідження виокремив індивідуально-психологічні характеристики його учасників. В цілому, під булінгом дослідник розуміє «навмисну агресивну поведінку, що систематично повторюється та включає нерівність соціальної влади або фізичної сили» [56, с. 71].

Надалі проблематика булінгу знайшла своє відображення у роботах таких авторів як: Д. Лейн, Е. Роланд, Д. Таттум, Т. Хелд, В. Бесаг, Р. Хазлер, К. Арора, П. Сміт, І. Уїтні, П. Хайнеманн, В. Ортон, Е. Мунте та інших. Розглянемо деякі з них.

Зокрема Д. Лейн інтерпретує булінг як особливий вид насильства, коли одна людина (або група) фізично нападає або загрожує іншій людині (групі), останній з яких слабший і не може себе захистити ні фізично, ні морально [26].

Дещо подібної точки зору дотримується Е. Роланд, зазначаючи, що булінг являє собою насильство, яке може мати як короткочасний, так і тривалий характер, бути фізичним або психічним та виявлятися у ставленні одної особи по відношенню до іншої, яка не здатна себе захистити у ситуації, що склалася [57].

Д. Таттум також розглядає булінг у якості особливого виду насильства, що характеризується застосуванням фізичної сили або вербальними погрозами однієї особи по відношенню до іншої, з метою викликати у останньої відчуття ізольованості, страху, відсутності свободи дій впродовж тривалого проміжку часу [39].

Т. Хелд зазначає, що булінг – це тривале у проміжку фізичне або психологічне насилля, що передбачає усвідомлене бажання заподіяти біль, налякати або ввести у стан тривалої напруги; здійснюється особою (групою) і спрямоване проти особи, яка не у змозі захиститись постфактум [39].

Натомість В. Бесаг вважає, що булінг – це поведінка, яка може бути визначена як неодноразовий напад – фізичний, психологічний, соціальний або вербальний з наміром заподіяти страждання для досягнення власного задоволення, що здійснюється тими, чия влада формально або ситуативно вище, за тих, хто не має можливості захиститися [51].

Р. Хазлер наголошує на тому, що булінг може мати як індивідуальний, так і груповий характер, провокуючи деструктивну взаємодію осіб між собою, у межах якої домінуючий суб'єкт (кривдник) неодноразово демонструє таку модель поведінки, яка викликає замішання менш домінуючого суб'єкта (жертви) [53].

К. Арора, досліджуючи ситуацію булінг в шкільному середовищі, прийшов до висновку, що булінг – дії, що піддаються спостереженню та

відбуваються в спілкуванні між молодими людьми в школі і є причиною появи почуття образи або стресу [50].

П. Сміт та І. Уїтні також аналізували булінг у межах шкільного середовища та дійшли висновку, що він включає в себе застосування фізичної сили (штурхання, побиття), вербальних образ (лайка, прізвиська) або соціальної ізоляції (ігнорування) [58].

Таким чином, можна зазначити, що у межах зарубіжної психології визначення булінгу мають еkleктичний характер, однак можливим є виокремлення його певних характерних рис: булінг – це насильство (фізичне, психологічне, емоційне); булінг може мати індивідуальний або груповий характер; булінг спрямований проти особи, яка завідомо є слабшою психологічно або фізично; булінг носить систематичний і тривалий характер.

У психології пострадянського простору дослідження булінгу помалу почали набувати своєї актуальності відносно недавно, починаючи з 2000 років XXI століття. Однією з перших публікацій, яка привернула увагу до булінгу як до шкільного насилля, що є соціальною проблемою та вимагає реагування з боку як педагогів, батьків, так і наукового співтовариства, є стаття І.С. Кона «Що таке булінг і як з ним боротися?». В цілому, під булінгом дослідник розуміє «заякування, фізичний або психологічний терор, спрямований на те, щоб викликати в іншого страх і тим самим підпорядкувати його собі» [21, с. 16].

О. Маланцева, досліджуючи шкільний булінг визначає останній як сукупність соціальних, психологічних і педагогічних проблем, які стосуються процесу тривалого фізичного або психічного насильства з боку особи (групи) щодо іншої особи, яка не може захистити себе в даній ситуації. Наведене визначення є досить близьким у змістовному значенні до напрацювань зарубіжних психологів [28].

В свою чергу Т. Мерцалова наголошує на тому, що звертаючись до розгляду булінгу, насамперед, варто розуміти його як форму міжособистісної взаємодії, де одна людина виступає в ролі кривдника, а інша – в ролі жертви,

яка тривалий час і систематично піддається фізичному та/або психологічному насильству [28].

Дещо подібно до визначення булінгу підходить О. Глазман, зазначаючи, що це стереотип взаємодії в групі, при якому людина протягом часу переживає навмисне заподіяння собі шкоди або дискомфорту з боку іншої людини або групи людей, які володіють більшою владою (силою) [11].

Отже, відмітимо, що як і у зарубіжній психології, так і у психології пострадянського простору, визначення булінгу мають розрізнену інтерпретацію, в той же час, дослідники виділяють кілька основних ознак булінгу: це негативна поведінка, насилля, агресія, навмисність, регулярність, нерівність сил, неадекватно висока чутливість та гостра емоційна реакція жертви.

Таким чином, можна зазначити, що дослідження Д. Олвеуса поклали початок досліджень проблематики булінгу в усьому світі. Однак варто зазначити, що на сьогодні, окреслена проблематика лишається відкритою у межах наукової спільноти, оскільки по-перше, дослідники зосереджують увагу лише на певному якомусь аспекті, а по-друге, немає усталеного розуміння самого визначення зазначеного поняття, що знову ж таки зумовлено фрагментарністю та еkleктичністю масива існуючих досліджень.

Прояви булінгу та його різновидів можна спостерігати у різного роду соціальних групах (робочий колектив) та інститутах (сім'я, школа, університет).

Для України в більшій мірі характерною є ігрова форма прояву хейзінгу, коли першокурсників запрошують долучитись до прийняття участі у так званій «посвяті» (День першокурсника) з метою власної самопрезентації та знайомства із старшокурсниками. Також, певні форми прояву хейзінгу можна спостерігати у рамках університетських гуртожитків, де старшокурсники влаштовують певні «обряди ініціації» для першокурсників, які передбачають висловлення певних клятв або виконання якогось завдання.

У межах сім'ї булінг передбачає тривале насильство одного (або декількох) члена родини по відношенню до іншого (інших), який (які) не в змозі захиститися у фактичній ситуації. Тому булінг у сім'ї – це усвідомлене бажання заподіяти біль, налякати або ввести в стан тривалої напруги.

О. Барліт зазначає, що булінг по відношенню до дітей в сім'ї – це усвідомлені систематичні дії або бездіяльність з боку батьків чи осіб, які їх замінюють (інших дорослих), в результаті чого порушується здоров'я і благополуччя дитини, або створюються умови, що заважають їй оптимальному фізичному або психічному розвитку, утискаються права і свобода [5].

Також дослідниця виокремлює три основні форми булінгу по відношенню до дітей в сім'ї: фізичний, сексуальний та психологічний. Розглянемо їх детальніше.

Фізичний булінг – це систематичне, навмисне нанесення фізичних травм або різних тілесних ушкоджень дитині батьками або опікунами, які завдають шкоди здоров'ю, порушують її розвиток або позбавляють життя.

Сексуальний булінг – це систематичне залучення дитини (з її згоди або без такої), усвідомлюване або неусвідомлюване нею в силу функціональної незрілості або інших причин в сексуальні дії з дорослими або старшою дитиною (підлітком) з метою отримання останніми задоволення сексуальних потреб або отримання вигоди із застосуванням фізичного, психічного насильства або без нього.

Психологічний булінг – це тривалий (постійний) психічний вплив батьків (опікунів) або інших дорослих на дитину, приниження її гідності, що у підсумку призводить до формування у неї патологічних рис характеру, гальмує розвиток особистості, порушує емоційний стан, загрожує здоров'ю [6].

В наслідок пережитого психотравматичного досвіду дитиною від батьків та інших членів родини підліток може свідомо або ж несвідомо проявляти насильницькі дії по відношенню до своїх ровесників. Така поведінка формується як захисна реакція особи в суспільстві. Найчастіше зустрічаються

випадки, коли дитина не мала змоги пропрацювати свою травму з спеціалістом в потрібний момент і єдине, що їй залишається – це «захищатись» від соціуму. «Захист» може проявлятися в різних формах, проте найчастіше це вибір однієї жертви, яка не підпадає під рамки колективу (класу в школі) та її подальше гноблення. Таким чином підліток, який провокує булінг стає лідером групи, а не вигнанцем і це дає йому почуття захищеності та значущості.

Отже, відмітимо, що прояви булінгу можна спостерігати як то у соціальних групах, до числа яких належить робочий колектив, у межах якого найчастіше зустрічаються такі підвиди булінгу як «моббінг» та «босінг»; так і у різного роду соціальних інститутах: сім'я, школа, університет.

1.2. Підлітковий вік як особливий етап розвитку особистості

Загальновідомо, що кожен віковий період онтогенезу особистості має свої закономірності та характеризується певними трансформаційними процесами на різних рівнях: фізичному, емоційному, інтелектуальному, мотиваційному, які у сукупності сприяють її розвитку. Не є виключенням й підлітковий вік, який у межах наукової спільноти прийнято вважати одним із найбільш складних.

Активні дослідження підліткового віку у руслі психологічної науки беруть свій початок з виходу у світ роботи Ст. Холла «Отроцтво», що датована 1904 роком. На основі теоретичного аналізу значної кількості спостережень, дослідником було створено теорію рекапітуляції, відповідно до основних положень якої, особистість у процесі свого розвитку схематично відтворює та повторює історію людського роду, що знаходить своє відображення у генетично закладеній послідовній зміні спадково зумовлених форм поведінки, почуттів та соціальних інстинктів. Відповідно до міркувань автора, саме цей період є найбільш яскравим відображенням епохи хаосу, коли «тваринні, антропоїдні, напівварварські тенденції зіштовхуються з вимогами соціального життя». В цілому, Ст. Холл інтерпретував підлітковий вік як період «бурі та

натиску», зміст якого полягає у кризі самосвідомості, подолавши яку, особистість набуває «відчуття індивідуальності» [25, с. 10].

Надалі, підлітковий вік, як один із етапів розвитку особистості, став предметом дослідження значної кількості як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Зокрема таких, як: М. Боришевський, Ш. Бюллер, Л. Виготський, Д. Ельконін, Е. Еріксон, , М. Заброцький, О. Киричук, І. Кон, Г. Костюк, В. Кутішенко, К. Лисецький, С. Максименко, Ж. Піаже, А. Реан, В. Семиченко, Ст. Холл, Д. Фельдштейн, М. Шпак, Е. Шпрангер, Е. Штерн, Ж. Піаже та інші.

Зокрема, Ж. Піаже у своїх роботах відмічав, що етапи психічного розвитку особистості – це етапи розвитку інтелекту. На думку автора, підлітковий вік – це стадія формальних операцій, що починається у віці 11-12 років. В цей період змінюється мислення, підліток починає володіти абстрактними поняттями, формулювати розумові висновки та гіпотези [36].

Деякі дослідники у межах своїх наукових розвідок розглядають підлітковий вік в контексті кризи. Розглянемо детальніше.

Зокрема Е. Шпрангер розглядав підлітковий вік в контексті юнацького віку та зазначав, що його межі мають гендерні відмінності, зокрема у дівчат він варіюється між 13-19 роками та між 14-21 роками у хлопців. Характерним для цього періоду, за словами вченого, є настання кризи, суть якої полягає у звільненні від дитячої залежності.

Дослідником було виокремлено три можливі типи «сценаріїв» розвитку особистості у підлітковому віці – критичний, що передбачає стрімкий, бурхливий розвиток особистості, у наслідок чого формується нове «Я»; м'який – для якого характерним є плавне, поступове залучення підлітка до життя дорослих, що не викликає глобальних зрушень у його особистісній сфері; активний тип розвитку є властивим для тих підлітків, котрі, за словами автора, мають високий рівень самоконтролю, оскільки він передбачає самоініційоване докладання зусиль задля власного особистісного розвитку [18].

Отже, у підлітковому віці, на думку дослідника, головними психологічними новоутвореннями є відкриття власного «Я», виникненням рефлексії, усвідомленням власної неповторності, тобто формується індивідуальність.

Е. Еріксон стверджував, що розвиток особистості триває впродовж всього її життя, де один етап, у разі сприятливого вирішення внутрішніх протиріч, приходиться на заміну іншому. Відповідно до вікової періодизації розвитку особистості, створеної Е. Еріксоном, підлітковий вік припадає на п'яту стадію, разом із юністю, що охоплює вікові рамки 12-20 років та є періодом найглибшої кризи. Саме в цей час, об'єднуються та перетворюються всі попередні ідентифікації дитини; до них додаються нові, підліток розширює уявлення про себе. Цілісна ідентичність особистості, довіра до світу, самостійність, ініціативність та компетентність дозволяють підлітку вирішити головну задачу, яку ставить перед ним суспільство, – задачу самовизначення вибору життєвого шляху [48].

У межах своєї роботи Г. Абрамова, розглядаючи кризу підліткового віку як один з найбільш важливих і складних критичних періодів розвитку особистості, відмітила, що її перебіг проходить три фази:

- 1 негативна або «передкритична» фаза, у межах якої відбувається ламання попередніх звичок, розпад сформованих раніше структур;

- 2 кульмінаційна фаза, що, за словами авторки, припадає на 13 років, але вона є досить умовною;

- 3 посткритична фаза, що передбачає формування нових структур, побудови нових відносин [10].

Подібної точки зору у своїх роботах дотримувалася Д. Фельдштейн, який зазначав, що у цей період не тільки відбувається корінна перебудова раніше сформованих психологічних структур та виникають нові утворення, а й закладаються основи свідомої поведінки, складається загальна спрямованість особистості у формуванні моральних уявлень та соціальних установок [54].

М. Касьяненко підкреслював, що підліткова криза має позитивний зміст,

оскільки підліток задовольняє потреби в самопізнанні та самоствердженні, у нього виникає почуття впевненості в собі і здатність покладатися на себе, а також формуються способи поведінки, що дозволяють йому справлятися з життєвими труднощами [25].

Таким чином, можемо відмітити, що підлітковий вік передбачає розвиток кризи, що характеризується проміжним становищем підлітка між світом дітей та дорослих та позитивно впливає на розвиток новоутворень.

М. Заброцький, В. Кутішенко та Д. Фельдштейн, у межах своїх робіт встановили, що найважливішим психологічним новоутворенням підліткового віку є становлення самосвідомості, яка, за загальною позицією науковців, характеризується передусім виникненням почуття дорослості. Яке, власне, і є «передумовою особливостей емоційної поведінки підлітка, який вимагає поваги до власної особистості, визнання своєї індивідуальності, рівності з дорослими» [15, с. 34].

Д. Фельдштейн також зауважував, що у цей період інтенсивно формується самооцінка, розвивається особистісна рефлексія: підліток прагне пізнати свій внутрішній світ, свою індивідуальність, зрозуміти, яким він є і яким він хотів би бути, що, в свою чергу, відповідно сприяє емоційному самопізнанню та емоційному самоусвідомленню підлітка [44].

Л. Журавльова зазначає, що у цей період зростає необхідність розуміння емоцій інших людей та управління ними, оскільки провідною діяльністю стає інтимно-особистісне спілкування з однолітками, оскільки для підлітків важливо бути прийнятими іншими людьми, тому вони не лише хочуть успішно налагоджувати емоційні контакти в товаришами, а й «емпатійно взаємодіяти з ними» [13; 14].

М. Заброцький, В. Кутішенко та Д. Фельдштейн також підкреслюють, що спілкування з однолітками дедалі більше виходить за межі шкільного життя й навчальної діяльності, охоплюючи нові інтереси, види діяльності й стосунки, виокремлюючись в самостійну та надзвичайно важливу для підлітка сферу життя [15].

Такої ж позиції дотримується і Д. Ельконін. Так, дослідник відмічав, що соціальна ситуація розвитку підлітка полягає у наступному: основним соціальним середовищем залишається школа, але у підлітка виникає специфічна потреба у прагненні знайти своє місце серед однолітків, прагнення «вийти» за межі школи та приєднатися до життя та діяльності дорослих. Провідним типом діяльності стає орієнтація на інтимно-особистісне спілкування, а основним новоутворенням підліткового віку є почуття дорослості та потреба у самоствердженні [47].

О. Коблик підкреслює, що у підлітковому віці у такому різновиді міжособистісних відносин як дружба відбувається моделювання соціальних взаємин, засвоюються навички рефлексії наслідків своєї поведінки, соціальні норми і моральні цінності. У зв'язку з цим, відбувається заміна ведучої навчальної діяльності на провідну діяльність спілкування. Таким чином, «поступово змінюються пріоритети в шкільному середовищі, оскільки розумова активність підлітка знаходиться на високому рівні, але здібності будуть розвиватися тільки в діяльності, що викликає позитивні емоції; успіх суттєво впливає на мотивацію навчання» [19, с. 88].

Досить цікавими, на нашу думку, є наукові напрацювання М. Шпак, яка на основі вивчення й аналізу психолого-педагогічної літератури та результатів проведеного емпіричного дослідження виокремила основні тенденції, що є характерними для емоційного розвитку особистості в підлітковому віці. То ж, зупинимося на їх розгляді більш детально.

Першою тенденцією емоційного розвитку, що відмічає М. Шпак, є підвищена емоційна збудливість, яка зумовлена статевим дозріванням і невірноваженістю процесів збудження й гальмування з явним домінуванням перших, завдяки чому підлітки схильні до афектів, відрізняються запальністю та бурхливим виявом емоцій: мотивовано беруться за виконання цікавих для них завдань, палко відстоюють свої погляди та інтереси, готові щомиті «вибухнути» через найменшу несправедливість щодо себе чи своїх друзів.

Другою тенденцією емоційного розвитку підлітків, на думку дослідниці,

є стійкість емоційних переживань у порівнянні з молодшими школярами. Третя тенденція – це підвищена особистісна тривожність, пов'язана з критичним ставленням до себе, самооцінкою. Наступна, четверта тенденція – суперечливість почуттів: часто підлітки активно захищають свого товариша, хоч і розуміють, що той учинив неправильно й гідний осуду.

Вагомою особливістю емоційного розвитку підлітків стає виникнення негативних переживань, пов'язаних із самопізнанням, часто заниженим рівнем власної самооцінки та оцінкою інших. Також дослідниця відмічає, що на емоційний розвиток підлітків значною мірою впливає розвинене почуття належності до певної соціальної групи, саме тому вони гостріше й хворобливіше переживають несхвалення товаришів, ніж осуд батьків чи вчителів. Останньою тенденцією, відповідно до міркувань М. Шпак, є інтенсивне формування моральних почуттів, що виявляються у взаєминах з іншими; а також вибірковий і більш інтимно-особистісний характер ставлення до дружби, в основі якої лежить спільність інтересів і захоплень [46].

Варто зауважити, що у цьому віці тривожність виникає як наслідок фрустрації потреби сталого ставлення до себе, що найчастіше пов'язано з порушеннями стосунків з оточуючими людьми. [38].

Таким чином, тривожність маркує невдачі, зафіксовані в негативній Я-концепції підлітка, обумовлюючи її подальший деструктивний вплив на особистісний розвиток та становлення самооцінки, а також мотиваційний компонент діяльності.

Тож, можна відмітити, що у підлітковому віці тривожність виникає як наслідок фрустрації потреби сталого задовільного ставлення до себе, а тому досить важливим напрямком психічного розвитку в підлітковому віці є формуванням стратегій та способів подолання проблем і труднощів [29].

Варто зазначити, що значна частина таких стратегій подолання стресу формується і закріплюється ще в дитинстві в процесі вирішення нескладних життєвих ситуацій. Натомість у підлітковому віці вони змінюються,

наповнюючись новим «дорослим змістом» та набуваючи рис самостійних, особистісних рішень у ситуації зіткнення з новими вимогами.

Конструктивні стратегії вирішення проблем спрямовані на активне перетворення ситуації, подолання стресових обставин, в результаті чого у особистості виникає відчуття зростання власних можливостей, але в той же час це зовсім не означає, що у майбутньому особистість не буде переживати відчуття тривожності та сумніви. До конструктивних способів належать: досягнення мети власними силами; звернення за допомогою до інших людей, що передбачає залучення до ситуації, яка викликає стрес інших людей, які мають досвід вирішення подібних проблем; ретельне обдумування проблемної ситуації та пошук різних шляхів її вирішення; зміна свого ставлення до проблемної ситуації; зміни в собі самому, в системі власних установок [41].

Неконструктивні стратегії поведінки у стресовій ситуації спрямовані не на причину проблеми, яка виникла, а являють собою різні форми самозаспокоєння і виходу негативної енергії, що створюють ілюзію відносного благополуччя. До неконструктивних стратегій поведінки у стресовій ситуації належать: форми психологічного захисту, що можуть проявлятися у формі витіснення проблеми зі свідомості; імпульсивної поведінки, емоційних зривів [12].

А. Личко зауважував, що підлітковий вік є критичним періодом для психопатій, а тому риси більшості типів в цей час загострюються. Найбільш яскраво вираженим у підлітковому віці є гіпертимний тип, для якого властивим є активність, товариськість, заповзятливість, завжди гарний настрій. Тому підлітки цього типу неухажні та слабо дисципліновані, вчать нестійко, у них часто виникають конфлікти з дорослими, вони мають безліч поверхневих захоплень, часто переоцінюють себе, прагнуть виділитися, заробити похвалу.

Також А. Личко відмічав, що існують деякі закономірні трансформації типів характеру в підлітковому віці. З настанням статевого дозрівання гіпертимні риси характеру можуть змінитися циклоїдним, психостенічним або

сенситивним типом. Всі ці трансформації можуть відбутися в силу як біологічних, так і соціальних (особливості виховання перш за все) причин [27].

Таким чином, можна зазначити, що підлітковий вік – це період, коли міжособистісне спілкування стає особливо важливим і набуває статусу провідного типу діяльності. Однак, в цей період можна спостерігати загострення особливостей особистості і реакцій підлітків на зовнішні впливи, сильні емоційні переживання, порушення поведінки, трансформації типів характеру.

Також відмітимо, що у ході теоретичного аналізу наукової літератури щодо окресленої проблематики було встановлено, що досить велика кількість науковців акцентують увагу на неузгодженості тривалості та розмивання меж підліткового періоду. Так, О. Бедлінський відмічає, що причиною ситуації, що склалася може бути відсутність реальних уявлень підлітка про доросле життя, «міфологізація діяльності дорослої людини... Сучасна п'ятнадцятирічна людина може бути як підлітком (навіть молодшим), так і юнаком» [7, с. 50].

В цілому, підлітковий вік займає досить тривалий проміжок життя особистості, в наслідок чого, досить часто можливо спостерігати його поділ на підгрупи.

О. Бедлінський пропонує наступну схему вікового розвитку підлітка: перший підлітковий або перед підлітковий період, відповідно до міркувань дослідника, займає віковий період 10-11 років. Провідною діяльністю є випробовування усвідомленого рівня довільності у формі автономної соціальної поведінки, а центральним новоутворенням є потреба «бути і здаватися дорослим» на основі усвідомленої автономної дії [7, с. 50].

Наступний період, у класифікації дослідника – це власне «підлітковість», яка включає в себе три етапи: 1) молодший підлітковий вік – 10-11 – 12-13 років, де головним є спілкування та взаємодія з однолітками; новоутворенням є переживання дорослості, що задається «міфологізованим ідеалом»; 2) другий перехідний період (12-13 років): конструювання ідеалу майбутньої дорослості у процесі спілкування є провідною діяльністю, а його

усвідомлення та вдосконалення виступає центральним новоутворенням у цьому періоді; 3) старший підліток (12-13 – 15-16 років), відбувається кількісне накопичення досвіду «конструювання матеріального та духовного світу», а новоутвореннями є почуття дорослості, що задається власним ідеальним майбутнім та «Я-концепція».

Завершальна епоху отроцтва позначає третій підлітковий (або після підлітковий) перехідний період, що відбувається в межах 15-16 років. На цьому віковому проміжку основною діяльністю є спілкування та взаємодія, що ґрунтуються на «конструюванні світогляду», а усвідомлення власного рівня дорослості та формування власне світогляду є центральним новоутворенням [7].

Насамкінець зазначимо, що підлітковий вік можна визначити у якості «проміжного стану», оскільки підліток вже не дитина, але ще й не дорослий. Тому, в цей період можна спостерігати загострення особливостей особистості і реакцій підлітків на зовнішні впливи, сильні емоційні переживання. Провідним типом діяльності у зазначений період розвитку особистості є міжособистісне спілкування.

Варто також відмітити, що в рамках психологічної науки немає чітко визначених меж підліткового віку. Дана ситуація обумовлена різними підходами до розділення життєвого циклу на окремі періоди чи вікові етапи. Однак, не дивлячись на всю різноманітність класифікацій вікової періодизації підліткового віку, в рамках нашої роботи ми будемо керуватись віковою періодизацією наведеною у наукових розвідках О. Бедлінського, де встановлено межі підліткового віку в діапазоні 10-11 – 15-16 років, що співпадає з навчанням у 5-10 класах сучасної української школи.

1.3. Особливості булінгу в шкільному середовищі

Проблематика булінгу на сучасному етапі розвитку суспільства досягла глобальних масштабів. Не дивлячись на те, що феномен булінг в різних країнах по-різному розуміють, однак сенс, мотивація, причини і структура взаємовідносин в ситуації булінгу одна.

Не позбавленим від прояву різних видів булінгу є і середовище школи, де він виявляється у якості систематичного знущання/цькування одного учня над іншим або вчителя над учнем. Тому, можна зазначити, що у межах школи булінг може мати два напрямки прояву: горизонтальний, тобто на рівні учень-учень; та вертикальний – вчитель-учень.

Науковці з даної проблематики зазначають, що причин шкільного булінгу може бути декілька. Зокрема «жертвами» знущань, на їх думку, досить часто стають діти, які мають відмінні характеристики зовнішності (яскраво виражені фізичні дефекти, що обумовлені певними типами захворювань; етнічна належність: колір шкіри, діалект, віросповідання), занижену або завищену самооцінку, страх і тривожність, надмірну чутливість, успішність. Натомість власне самі «булери», ініціюючи знущання над іншими, керуються прагненням привернути увагу інших до себе, помститися, самоствердитися, відстояти власну позицію в ході боротьби за владу, усунути суперника, відновити справедливість або через відчуття ворожості [2; 40].

Розглядаючи та аналізуючи булінг як різновид насилля, Є. Ожиева виокремила структуровану типологію видів та форм його прояву у межах шкільного середовища. Зупинимось на її розгляді більш детально.

Найбільш жорстоким видом булінгу серед дітей, на думку дослідниці, є фізичний булінг, який передбачає завдання фізичної шкоди іншому шляхом побиття або штурхання, що відбувається систематично та є найбільш характерним для хлопців [33].

Наступний вид булінгу – вербальний булінг, що включає в себе словесне знущання або залякування за допомогою жорстоких слів – образи, погрози, неповажні коментарі про будь-кого (про зовнішній вигляд, особливості стилю

одягу), вигадування прізвиськ, розповсюдження пліток, що також є систематичними, однак в більшій мірі властиві дівчатам.

Психологічний булінг – це систематичні знущання, основна мета яких полягає у тому, щоб здійснювати емоційний тиск на психіку жертви за допомогою таких засобів як: вербальні образи, насмішки, залякування, переслідування, погрози, ізоляцію, ігнорування, маніпуляції, шантажування, образливі жарти, жести, міміку обличчя [33].

Четвертим видом булінгу, відповідно до класифікації створеної Є. Ожиевою, є соціальний булінг, що проявляється у вигляді соціального залякування або застосуванням тактики ізоляції, яка передбачає навмисне ігнорування жертви частиною однолітків або всім класом шляхом її відлучення від участі в роботі групи, будь-то спільна трапеза за обіднім столом, гра, заняття спортом або громадська діяльність.

Економічний булінг уособлює та поєднує у собі фізичний та психологічний тиск, який булер здійснює на свою «жертву», з метою заволодіння або псування її цінних особистих речей (гроші, телефон, підручники, одяг) [33].

Останньою формою булінгу є кібербулінг, що набув своєї актуальності та розповсюдженості в зв'язку із комп'ютеризацією та інформатизацією сучасного суспільства, що призвели до переорієнтації всієї системи спілкування та комунікації поміж людьми, «перевівши» її в площину всесвітньої Інтернет-павутини, що немає ані обмежень щодо географічного розташування людей, ані вікових заборон. Тому, досить закономірною є поява нових еволюційних та інноваційних засобів, зокрема комп'ютерів та електронних гаджетів, основна мета яких полягає у тому, щоб не лише полегшити повсякденність людини, а й забезпечити безперервний доступ до інформації в процесі її життєдіяльності. Внаслідок чого, особливої актуальності набули соціальні мережі як унікальний засіб обміну інформацією між зареєстрованими в її межах користувачами.

В цілому, поняття «кібербулінг» походить від англійського слова «cyberbullying», що у дослідному перекладі інтерпретується як «кіберзалякування», «кіберзнущання», «кіберхуліганство», «кібербулінг». Якщо більш ширше розглядати поняття «кібербулінг», то можна відмітити, що останнє є формою завдання шкоди (здебільшого психологічному здоров'ю особистості) контентом у соціальних мережах або інших електронних сервісах, за допомогою технічних засобів або гаджетів різного характеру (мобільний телефон, планшет, ноутбук, стаціонарний комп'ютер). Основною характеристикою кібербулінгу, що відрізняє його від «традиційного» булінгу, на думку Т. Фалда, є власне саме середовище мережі Інтернет, що забезпечує кожному з користувачів анонімність, наявність необмеженої аудиторії, можливість приховувати або фальсифікувати персональні дані, знайти або дістати «жертву» в будь-якому місці і в будь-який час. Також науковець зазначає, що кібербулінг може мати різні види та, відповідно, певні форми прояву, тому зупинимось на їх розгляді більш детально [43].

Зокрема, американська дослідниця Н. Віллірд виокремлює п'ять основних видів кібербулінгу та відповідні їм форми прояву:

1. Переслідування, що проявляється у вигляді систематичних та виснажливих «кібер-атак» – повідомлень образливого або принизливого характеру.

2. Наклеп – поширення образливої або сфальсифікованої інформації: текстові повідомлення, фото, пісні та інше.

3. Самозванство – використання булером персональних даних доступу (логін, пароль) до акаунтів у соціальних мережах, блозі, пошті, месенджерах або створення власного акаунту з ідентичним ім'ям жертви булінгу, для ведення начебто від її імені негативної комунікації з іншими.

4. Обдурювання, виманювання конфіденційної інформації та її поширення – отримання персональної інформації та публікація її в інтернеті або передача тим, кому вона не призначалася.

Відкрита загроза фізичної розправи – прямі або непрямі погрози вбивства кого-небудь або заподіяння тілесних ушкоджень [17].

Натомість К. Южанінова вважає, що кібербулінг може мати наступні форми: анонімні погрози, використання особистої інформації, кібервідчуження (виключення з кола спілкування), флеймінг (обмін фразами, що переростає в конфлікт), створення двійника віртуальної особистості (компрометуюча поведінка двійника, що руйнує авторитет вихідної віртуальної особистості), кіберпереслідування, хеппіслепінг (сцени реального насильства, зняті на камеру і розміщені в мережі Інтернет) [49].

Слід зауважити, що наразі саме кібербулінг набуває значного поширення серед підлітків в шкільному середовищі. Таке явище можливо пояснити тим, що підліток відчуває повну свободу своїх дій та те, що за них немає встановленого, чіткого покарання. Найчастіше кібербулінг застосовується разом з основним видом травлі підлітка в школі. Таким чином той, хто здійснює насильницьку поведінку провокує моральний тиск та вплив на жертву булінгу.

На сьогоднішній день всі користуються мережею Інтернет та соціальними мережами, тому такий вид морального насилля як кібербулінг може ще більше нанести моральних травм підлітку ніж шкільне цькування в класі. Даний феномен пояснюється тим, що при традиційній травлі підліток, хоч і не завжди, але має безпечне місце, куди він повертається після навчання – його домівка. Інколи підлітки розповідають своїм батькам про булінг в шкільному середовищі і дорослі допомагають вирішити цю проблему спільно з вчителями школи. Проте, також має місце бути, замовчування підлітками своїх проблем перед дорослими, тому що вони бояться осуду та нерозуміння зі сторони батьків. Підлітки, які опинились в такій ситуації потребують максимальної уваги та розуміння з боку дорослих.

Якщо ж говорити про проблему булінгу в цифровому середовищі, то «безпечного» місця, де можливо «сховатись» від цькування просто не існує. Сьогодні підлітки досить багато вільного часу проводять в соціальних мережах, тому моральний тиск є досить сильним. Варто зауважити, що про кібербулінг підлітки розповідають ще рідше дорослим, тому що інформація

може бути надто делікатною і дитина не може пересилити себе та розповісти рідним. Саме тому проблема кібербулінгу як різновиду булінгу серед підлітків є досить важливою сьогодні.

Закордоном проблемі булінгу приділяють значну увагу, як фахівці, так і громадські організації. Існують сайти, які пропонують допомогу дітям, що піддаються цькуванню з боку однокласників. Сайти містять інформаційні матеріали, як для дітей, так і для батьків, вчителів, пропонують онлайн або очні психологічні консультації, мотивують дитину не приховувати епізоди знущань, просити у дорослих допомоги [9].

Різні дослідники надають різні показники залученості дітей в булінг. Деякі зарубіжні дослідження показують, що число дітей, що піддаються булінгу, становить від 10 до 25% [26].

Інші дослідження наводять дані, згідно з якими близько 40% опитаних дітей піддаються шкільному насильству. Треті стверджують, що в булінгу безпосередньо або відсторонено бере участь 82-85% учнів шкільного класу [45].

За даними досліджень Д. Олвеуса приблизно 16% дівчаток і 17,5% хлопчиків у всіх країнах 2-3 рази на місяць стають жертвами булінгу, не має значення в якій школі діти вчаться: в комерційній або державній школі, в місті або в селі. Починає цькування завжди один, щоб затвердити свій авторитет, отримати якусь вигоду або просто розважитися. Решта дітей, спостерігаючи за діями булера, або їх ігнорують, або обурюються і намагаються втрутитися [22].

І. Кон пояснює такі відмінності в цифрах за наявністю булінгу в школі в розумінні самого феномену булінг. Одні називають булінг серйозними актами агресії, а інші – будь-які погрози і образи [21].

Основними причинами шкільного булінг є: з боку жертви – зовнішність, діалект, занижена або завищена самооцінка, страх і тривожність, надмірна чутливість, успішність, явно виражені фізичні захворювання, нав'язування всім своєї ідеї, порушення правил і меж інших; з боку булера –

привернення уваги, помста, боротьба за владу, відновлення справедливості, заздрість, усунення суперника, самоствердження, відчуття ворожості.

Деякі дослідники пропонують систематизувати всі прояви булінгу в дві групи: 1 група – прояви, пов'язані переважно з активними формами приниження; 2 група – прояви, пов'язані зі свідомою ізоляцією, обструкцією постраждалих [8].

На нашу думку, найбільш структуровано і повно форми булінгу представлено Є. Ожигим. Тож, розглянемо їх детальніше.

1. Фізичний булінг найбільш поширений серед хлопчиків. Вважається найжорстокішою формою булінгу, коли жертву б'ють, штовхають, ставлять підніжки.

2. Психологічний булінг – це цькування, пов'язані з дією на психіку, за допомогою вербальних образ, насмішок, залякувань, переслідувань, які надають емоційний тиск на кривдника (жертву). До цієї форми відносять:

- вербальний булінг – цькування за допомогою слів (образи різного характеру, прізвиська, плітки тощо);
- образливі жести або дії (наприклад, підніжки);
- залякування (це загроза, з метою навіювання, що кривдник може завдати шкоди безпосередньо жертві або його близьким людям, для того щоб жертва робила те, що вигідно кривдникові);
- ізоляція (виняток або ігнорування жертви частиною однолітків або всім класом);
- вимагання (наприклад, вимагають або відбирають гроші, речі, їжу);
- пошкодження та інші дії з майном (наприклад, кривдник ховає або псує особисті речі жертви);
- кібербулінг – переслідування жертв з метою приниження за допомогою цифрових технологій: Інтернету і мобільних телефонів. наприклад, анонімні погрози, відредаговані фотографії.

У булінгу присутня певна структура, без якої не може відбутися сам акт булінгу. Структура складається з трьох компонентів: булер, жертва і глядачі.

I. У ролі *булера* зачасту виступають діти, що володіють нарцисичними рисами характеру. Основна особливість нарциса – прагнення до влади, самоствердження за рахунок інших. Такий тип учнів ділиться на активних і пасивних.

Активні булери постійно зачіпають не тільки однокласників, а й вчителів. Вони можуть застосовувати різні тактики: робити все дуже повільно, не звертаючи уваги на нагадування про час, здавати незакінчені роботи, шуміти в той час, коли інші працюють. Вони можуть просто не зважати на вимоги вчителя або погоджуватися зробити щось, але з явною образою. Пасивні булери коректно поведуться з вчителями, але самостверджуються за рахунок однолітків або молодших. Як правило, вони не діють без глядачів [23].

Д. Ольвеус виділив деякі типові риси булерів, що можуть проявлятися і у дітей, які не є ініціаторами булінгу в класі, але вони будуть не так явно виражені, як у самих булерів. Типові риси булера: такі діти впевнені, що якщо вони підпорядкують собі всіх однокласників, їм буде легше домогтися бажаного; швидко збуджуються і дуже запальні; у них відсутнє співчуття до жертви; вони хочуть бути в центрі уваги, тому без глядачів не буде й акту булінгу; вважають себе вище жертви; якщо ці діти не є лідерами класу, то прагнуть стати ними; агресивні; в розмовах не йдуть на компроміси; слабкий самоконтроль; часто зухвало і агресивно поведуться по відношенню до дорослих, включаючи батьків і вчителів; як правило, мають труднощі в процесі навчання в порівнянні з однолітками; як правило фізично сильніше жертви [23].

II. *Спостерігачі* булінгу часто відчувають страх і безпорадність перед буллером в школі. Їх може переслідувати почуття провини через те, що вони не відстоюють чужі інтереси, що не заступаються за дітей, яких принижують, через те, що вони підтримують кривдника.

Спостерігачами найчастіше є діти: що бояться бути на місці жертви; які не бажають виділятися з натовпу однокласників; дорожать своїми відносинами з кривдником; піддаються впливу більш «сильніших» в класі; не

схильні до співпереживання і співчуття до жертви; відсутність ініціативи; приймають приниження і образа за розвагу; діти, які раніше піддавалися насильству, бажають відігратися за свої приниження.

III. Типових *жертв* шкільного булінгу немає, оскільки нею може бути як випадково обраний учень серед однокласників так і дитина, що має особливі риси. Жертвами шкільного цькування, не завжди, але часто стають діти не здатні відстояти свою позицію. Ці діти не в змозі настояти на своєму, не можуть показати впевненість в собі і в своїх можливостях. Як правило ці діти намагаються не показувати виду, що їм не приємні образи чи іронічні жарти, але їх поведінка свідчить про зворотне.

Д. Олвеус виділяє два типи жертв: перший тип: не в змозі приховати своєї слабкості (ці діти фізично слабші однокласників, невпевнені, тривожно-недовірливі, не можуть стримати емоції, часто вибирають коло дорослих, ніж коло однолітків). Другий тип дітей: мимоволі провокують негативне до себе ставлення.

В першу групу входять діти з такими переважаючими рисами характеру як: тривожність; чутливість; замкнуті в собі; схильність до депресій; фізична слабкість; занижена самооцінка; відсутність групи підтримки (друзів).

У другу групу входять діти з такими рисами характеру: агресивність; гіперактивність; бурхливо реагують на провокації; викликають негативну поведінку [11].

Варто зазначити, що відбитки цькування на дитину залишаються на все життя і можуть спровокувати навіть розвиток серйозного посттравматичного стресового розладу (ПТСР), що включає 5 фаз розвитку [8].

1. Фаза відчаю – підвищений рівень тривожності, коли дитина ще погано усвідомлює що з нею сталося.

2. Фаза заперечення – спроба витіснити з пам'яті те, що сталося. Можуть з'явитися соматичні розлади і безсоння.

3. Фаза нав'язливості або депресії – примирення з насильством, що сталося на тлі емоційної лабільності, порушення сну і поганого настрою.

4. Фаза опрацювання того, що сталося, з усвідомленням причини.

5. Фаза завершення – з'являється надія на майбутнє.

Підводячи підсумок, можна зазначити, що булінг залежить від сформованості дитячого колективу і дозволеності вчителями у школі ситуацій його виникнення.

Висновки до першого розділу

У ході теоретичного аналізу наукової літератури щодо розгляду булінгу в психології ми дійшли висновку, що практичні напрацювання Д. Олвеуса поклали початок досліджень проблематики булінгу в усьому світі. Однак варто зазначити, що на сьогодні, окреслена проблематика лишається відкритою у межах наукової спільноти, оскільки по-перше, дослідники зосереджують увагу лише на певному якомусь аспекті, а по-друге, немає усталеного розуміння самого визначення зазначеного поняття, що знову ж таки зумовлено фрагментарністю та еkleктичністю масиву існуючих досліджень. Тому, у межах нашої роботи ми будемо спиратись на визначення булінгу, яке надав Д. Олвеус: «навмисна агресивна поведінка, що систематично повторюється та включає нерівність соціальної влади або фізичної сили».

В той же час, слід зазначити, що в ході теоретичного аналізу підходів щодо особливостей розуміння та інтерпретування поняття «булінг» ми отримали можливість виокремити його певні характерні риси, а саме: булінг – це навмисне насильство (фізичне, психологічне, емоційне); булінг може мати індивідуальний або груповий характер, бути систематичним або тривалим впродовж певного часу; булінг спрямований проти особи, яка завідомо є слабшою психологічно або фізично.

Також зауважимо, що прояви булінгу можна спостерігати як то у соціальних групах, до числа яких належать різні соціальні інститути: сім'я, школа, університет. Науковці виокремлюють наступні форми прояву булінгу: фізичний, вербальний, психологічний, соціальний, економічний, сексуальний

та кібербулінг, кількість яких, в залежності від групи у межах якої склалася ситуація булінгу, може або варіюватися, або проявлятися одночасно.

Підлітковий вік можна визначити у якості «проміжного стану», оскільки підліток вже не дитина, але ще й не дорослий. Тому, в цей період можна спостерігати загострення особливостей особистості і реакцій підлітків на зовнішні впливи, сильні емоційні переживання. Провідним типом діяльності у зазначений період розвитку особистості є міжособистісне спілкування.

Варто також відмітити, що в рамках психологічної науки немає чітко визначених меж підліткового віку. Дана ситуація обумовлена різними підходами до розділення життєвого циклу на окремі періоди чи вікові етапи. Однак, не дивлячись на всю різноманітність класифікацій вікової періодизації підліткового віку, в рамках нашої роботи ми будемо керуватись віковою періодизацією наведеною у наукових розвідках О. Бедлінського, де встановлено межі підліткового віку в діапазоні 10-11 – 15-16 років, що співпадає з навчанням у 5-10 класах сучасної української школи.

Особливостями булінгу у підлітковому віці є: нерівність сил, повторюваність. Булінг складається з трьох учасників, без яких не може скластися ситуація булінгу: булер, жертва і спостерігачі. Авторами були виділені домінуючі форми насильства в освітньому середовищі, а саме: психологічне (емоційне) і фізичне насильство, які можуть проявлятися як в системі відносин учитель-учень, так і в системі учень-учень.

РОЗДІЛ 2

РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ У СИТУАЦІЯХ ШКІЛЬНОГО БУЛІНГУ

2.1 Цілі, організація та інструментарій емпіричного дослідження

У даному розділі буде розкрито спробу емпіричним шляхом встановити, чи існують особливості вибору поведінки підлітків у ситуації шкільного булінгу, в чому власне й полягає мета дослідження. Також спробуємо проаналізувати результати дослідження «Соціометрії», яке було проведене на базі проходження практики в Чернівецькій національній школі I-II ступенів № 4 Чернівецької міської ради серед учнів 5 класів.

В ході дослідження було висунуто ряд гіпотез.

Емпіричні гіпотези:

1. Чим вищим буде ризик виникнення ситуації булінгу, тим більше його жертви будуть використовувати певний патерн поведінки для пошуку соціальної підтримки.
2. Чим вищим буде ризик виникнення ситуації булінгу, тим більше його учасники будуть використовувати стратегію уникнення.
3. Чим вищим буде рівень соціальної ізольованості та напруги в середній та старшій школі, тим вищим є ризик виникнення ситуацій булінгу та ненависті стосовно певних учнів.
4. Чим швидше соціальний педагог, класний керівник та батьки окремих дітей дізнаються про проблеми дитини з соціалізацією в класі, тим легше буде попередити виникнення булінгу та повної ізоляції дитини, що має дуже негативний вплив на психіку останньої.

Для досягнення поставленої мети, нами було виконано наступні завдання:

1. Дібрано методики із метою перевірки гіпотези;

2. Здійснено якісний і кількісний аналіз отриманих даних емпіричного дослідження;

3. Обговорено отримані результати і висновки за підсумками дослідження;

4. Обговорено сутність та результати проходження дітьми соціометрії;

5. Встановлено подальші перспективи.

Вибірку дослідження склали 50 підлітків, які навчаються у 5 класі, віком 10-11 років, учнів Чернівецької національної школи I-III ступенів №4 Чернівецької міської ради.

Дослідження проводилося в вільній формі. Обробку результатів досліджень здійснено за допомогою методу кореляційного аналізу.

Для досягнення мети та вирішення поставлених завдань обрано такі методи дослідження: теоретичні (теоретико-методологічний аналіз, узагальнення теоретичних підходів); емпіричні (психологічне тестування).

В ході дослідження було використано методологічний інструментарій, що повною мірою відповідає віковим особливостям розвитку досліджуваної групи підлітків. Розглянемо його детальніше.

1. Методика «Індикатор патернів поведінки» була розроблена Д.Амірханом і призначена для діагностики домінуючих патернів поведінки особистості. До умов слов'янської вибірки методика була адаптована Н. Сиротою та В. Ялтонським [31].

2. Методика соціометрії була розроблена та популяризована американським націоналізованим румунським психотерапевтом Якобом Леві Морено та дозволила візуалізувати рівні соціальної взаємодії між членами різних груп в освітній та професійній галузях.

Структура опитувальника складається з трьох шкал:

- Стратегія вирішення проблем – це активна поведінкова стратегія, при якій людина намагається використовувати всі наявні у неї особистісні ресурси для пошуку можливих способів ефективного вирішення проблеми.

- Стратегія пошуку соціальної підтримки – це активна поведінкова стратегія, при якій людина для ефективного вирішення проблеми звертається по допомогу й підтримку до оточуючого середовища: сім'ї, друзів, значущих інших.

- Стратегія уникнення – це поведінкова стратегія, при якій людина намагається уникнути контакту з навколишньою дійсністю, піти від вирішення проблем.

Бланк методики містить у собі 33 питання, кожне з яких включає в себе три варіанти відповіді – «повністю згоден», «згоден», «не згоден». Обробка отриманих результатів відбувається відповідно до ключа методики та передбачає нарахування певної кількості балів за кожен збіг. Максимальна кількість балів, яку досліджуваний може отримати за кожною шкалою – 33, а мінімальна – 11. Також, слід відмітити, що обробка отриманих результатів відбувається за кожною шкалою окремо. Для визначення загального показника ступеню прояву певного патерну поведінки необхідно підрахувати усі бали, які співпали з ключем [31].

Інтерпретація отриманих результатів відбувається відповідно до градації рівнів, встановлених авторами за кожною шкалою окремо. Зокрема за шкалою «Стратегія вирішення проблем» загальна сума, яка є меншою 16 балів – демонструє дуже низький рівень прояву певного патерну поведінки, 17-21 бал – відповідають низькому рівню, 22-30 балів – середньому, більше 31 балу засвідчують високий рівень сформованості та прояву означеного патерну поведінки.

За шкалою «Стратегія пошуку соціальної підтримки» бали, які мають показники нижче 13 балів – відповідають низькому рівню, 14-18 – низькому, 19-28 – середньому, більше 29 балів – високому.

За шкалою «Стратегія уникнення проблем» бали, які мають показник менше 15 балів відображають дуже низький ступінь прояву та сформованості означеного патерну поведінки, 16-23 бали – відповідають низькому рівню, 24-27 балів – середньому, більше 27 балів – високому [31].

3. Опитувальник «Ситуація булінгу в школі» С. Дж. Кім (S.J. Kim «The situation of bullying in school»).

Текст опитувальника складається з 6 питань, кожне з яких передбачає два варіанти відповіді. В цілому, опитувальник надає можливість розділити всю вибірку досліджуваних на «жертв» – учні, які представили високу ступінь тенденції бути жертвою булінгу і не проявляли агресивних дій по відношенню до інших учнів; та «кривдники» – учні, які представили себе як учасників булінгу з частотою в кілька разів. Обробка та інтерпретація отриманих результатів відбувається відповідно до ключа опитувальника [34].

4) Соціометрія, що може пояснити ті причини, які обумовлюють соціальну взаємодію та не можуть бути свідомо сприйнятими людьми. Соціометричний метод використовує методологічні інструменти, типові для кількісного підходу, такі як опитування та анкетування, які формують соціометричний тест. Серед основних цілей соціометрії, на думку її автора Якова Морено, є:

1. Дізнатись рівень прийняття, який людина може мати у своїй групі;
2. З'ясувати причини, чому це так;
3. Оцінити рівень згуртованості між усіма членами однієї групи.

Соціометрія є досить корисною методикою, яка за короткий термін може допомогти зібрати дані та проаналізувати ставлення дітей один до одного. Отримавши такі результати вже є змога розпочати роботу з проблемними дітьми, намагатись їм допомогти соціалізуватись тощо [33].

Предметом дослідження являється симпатія та антипатія учнів до своїх однолітків, виявлення «зірки» класу(ті, з якими бажають дружити практично всі діти з класу) та ізольованих(учні, яких діти не згадували в опитуванні або ж поставили найбільше негативних відповідей).

Основа даного дослідження складається з шести теоретичних питань, три з яких є виключно позитивними, а інші три допомагають виявити негативне ставлення учня до когось з однокласників.

Саме опитування не займає багато часу, загалом воно триває близько десяти хвилин. За цей час діти ще не стомились і їхня увага є повністю сконцентрованою. Також діти люблять задавати багато питань під час самого тесту, ставити уточнення, тому соціальному педагогу слід уважно не лише читати запитання, але й намагатись стежити за кожним учнем, щоб вони точно нічого не спутали. Важливим є те, як чітко соціальний педагог відповідає на запитання, чи не є він надто грубим чи різким у своїх поясненнях, чи не втрачає швидко терпіння, та чи може швидко знайти підхід до дітей.

Варто зазначити, що опитування складається з трьох блоків та шести питань. Перший блок стосується стосунків дітей у школі та складається з наступних питань:

1. З ким би ти хотів сидіти за партою?
2. З ким би ти не хотів сидіти за партою?

Наступний блок запитань носить більш розважальний характер та складається з таких питань як:

1. Кого б ти з класу запросив на свій день народження?
2. Кого б ти з класу не запросив на свій день народження?

І останній блок стосується життєвих та побутових стосунків та складається з наступних питань:

1. З ким би ти пішов у похід?
2. З ким би ти не пішов у похід?

Відповідаючи на ці запитання діти повинні були вказувати прізвища своїх однокласників по одному або по два на кожне питання. Досить часто учні вибирали однакових людей, що вже говорить про певну атмосферу в даному класі, яка тільки формується або вже є сформованою.

Варто зазначити, що результати даного опитування не оголошуються на весь клас, тому що це може ще більше натравити учнів один проти одного та ще більше погіршити стосунки між ними. Хтось почне заздрити іншому і на цьому підґрунті будуть формуватись суперечки. Проте, зовсім не оголошувати

результатів також не можна. Тому було прийняте рішення тільки за бажанням та особистим зверненням учня оголосити його статус в класі, але знову ж таки без обговорень результатів інших учнів.

За результатами, які вносяться в таблицю малюються діаграми, куди вписуються під певними символами діти. Ті, хто найближче до центру, або ж в самому центрі, є лідерами класу, ті, з ким всі хочуть спілкуватись. А ті, хто не набрав жодного символу є ізольованими, тобто взагалі не включеними в життя класу.

Отож, соціометрія є досить простим тестуванням. Проте вона може показати реальну картину, яка склалась в шкільному середовищі. І, дізнавшись вподобання кожного учня стосовно інших, набагато простіше попередити ситуації булінгу, які можуть виникнути в подальшому.

Таким чином, можна зазначити, що у ході проведення дослідження нами було використано методичний інструментарій, який цілком відповідає стандартам та нормам надійності, а також задовольняє вікові особливості розвитку досліджуваної групи підлітків.

2.2. Отримані результати дослідження та їх інтерпретація

За допомогою методики «Індикатор патернів поведінки» Д. Амірхана ми встановили домінуючі патерни у досліджуваних, що для більшої наглядності, отримані результати наведено на Рисунку 2.1.

Виходячи з отриманих результатів, можна відмітити, що серед досліджуваних підлітків домінуючою є стратегія вирішення проблем – це активна поведінкова стратегія, при якій людина намагається використовувати всі наявні у неї особистісні ресурси для пошуку можливих способів ефективного вирішення проблеми.

Рис.2.1 – Розподіл середніх значень серед досліджуваних за методикою «Індикаторпатернів поведінки» Д. Амірхана.

За допомогою опитувальника «Ситуація булінгу в школі» С.Дж. Кім (S.J. Kim «The situation of bullying in school»), ми встановили, що 20% опитаних підлітків ставали жертвами булінгу в шкільному середовищі, але не проявляли агресивних дій по відношенню до інших учнів; решта – 80% відмітили, що були активними/пасивними учасниками булінгу з частотою в кілька разів.

Соціометрія

Для наочного відображення результатів соціометрії використовується соціограма. Її можна подати в декількох варіантах.

У системній груповій соціограмі на основі даних соціоматриці графічно зображено міжособистісні відносини в групі (табл. 2.2). На основі отриманих відповідей усі випробувані поділяються на п'ять груп:

- «зірки», учні, які мають найбільшу кількість позитивних виборів - як правило, шість і більше). Таких зазвичай нараховується не більше 3-4 осіб (усі розрахунки наводяться для груп, що нараховують до 30 осіб);
- «прийняті», або «визнані» учні, які мають 3-5 позитивних виборів). Таких нараховується не більше 10- 12 осіб;

- «знехтувані» учні, які мають 1-2 позитивних виборів). Таких також нараховується 10-12 осіб;
 - «ізолювані» учні або ті, що не були присутні під час проходження тесту. Таких може бути до 5 осіб;
 - «аутсайдери» учні, які мають найбільшу кількість негативних виборів, або негативні вибори переважають над позитивними).
- Природно, що про назву цих груп знає лише дослідник, а самі назви носять скоріше умовний, ніж реальний характер, і обрані лише для більшої наочності в інтерпретації отриманих результатів.

Таблиця 2.2

Соціоаматриця

№	ХТО ВИБИРАЄ	КОГО ВИБИРАЮТЬ															
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	
1.	Абрамов Р.		+	-			-			-					+	+	
2.	Гуцало О.	+		-	+					-		-			+		
3.	Закернична І.	+	+		+	-			-							-	
4.	Запорожець Д.	+	+				-	-	-								
5.	Колісник Т.		+	-			+	+				-		-			
6.	Марченко М.		+		-	+		+				-		-			
7.	Мурович Ю.		+		+	+	+					-		-	-		
8.	Назарова Ю.	+		-	-					-					+	+	
9.	Новикова О.	-	-							+		-	+		+		
10.	Нестеренко А.								+			-	-	-	+	+	
11.	Олексієнко Н.		+					-		-	-			+	+		
12.	Петренко К.							-		-	-		+		+		
13.	Радкевич М.		+					-		-	-		+		+		
14.	Шпаченко О.	-						-	+	-				+		+	
15.	Яворська Т.			-	-				+	-	+				+		
Кількість позитивних виборів																	
Кількість негативних виборів																	
Кількість отриманих виборів		6	9	5	5	4	4	7	5	8	5	7	3	7	10	5	90

+	Позитивний вибір	-	Негативний вибір
+	Позитивний взаємний вибір	-	Негативний взаємний вибір

Таблиця 2.2 Соціоаматриця. [46].

Внаслідок складання соціоаматриці формується соціограма, яка наочно показує зв'язки між учнями на площині. Це є досить важливим етапом в

процесі соціометрії, тому що дає можливість більш глибокого якісного опису і наочного представлення міжособистісних зв'язків у групі. [46].

Внаслідок проведення власного опитування серед учнів 5-го класу ми мали змогу сформувати власну соціограму, яка показує ступінь ізолюваності певних учнів класу. Опитування проходили учні 5-го «А», «Б» та «В» класу. На рисунку 2.3, 2.4 та 2.5 відображені результати даного опитування.

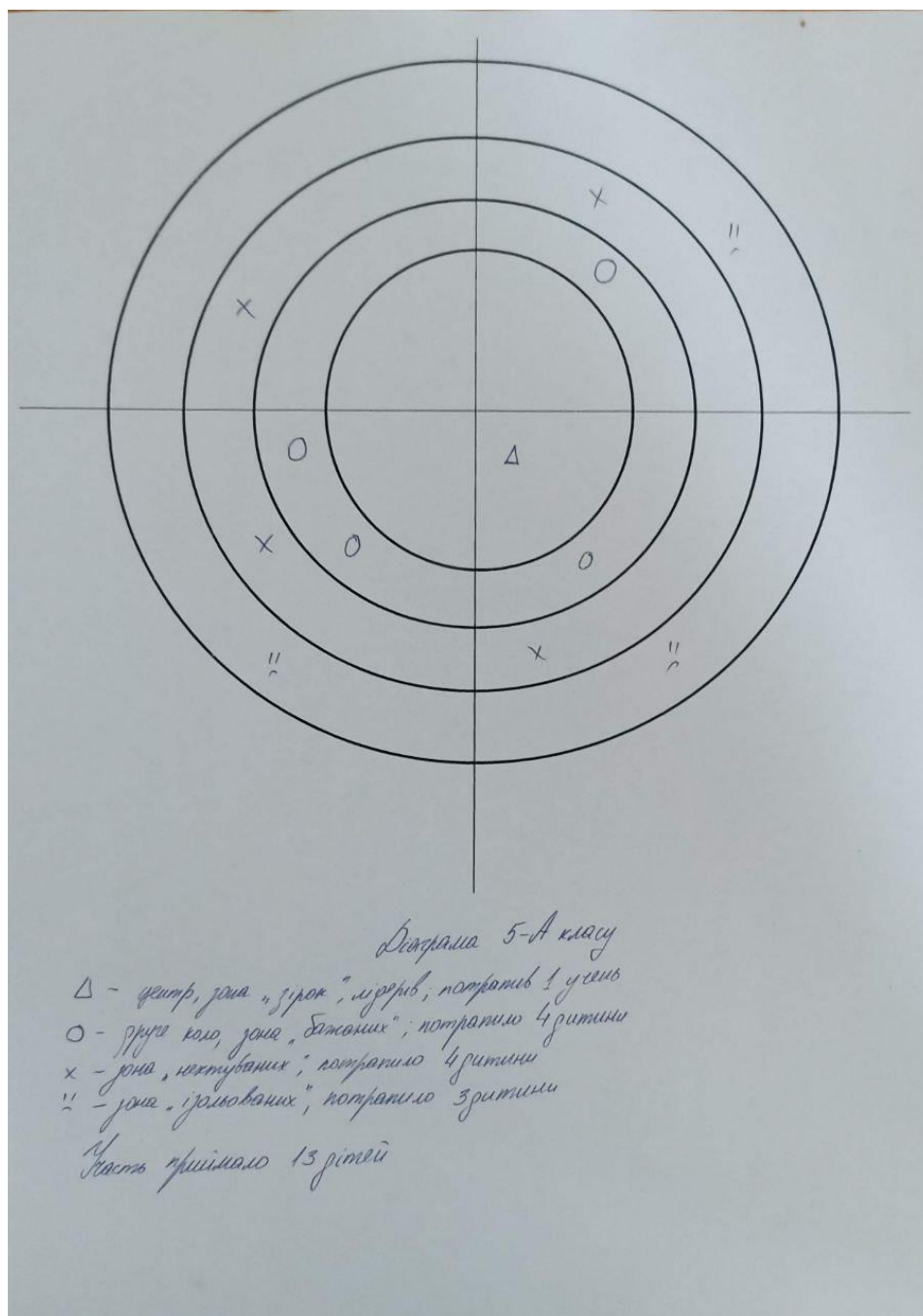

Рисунок 2.3

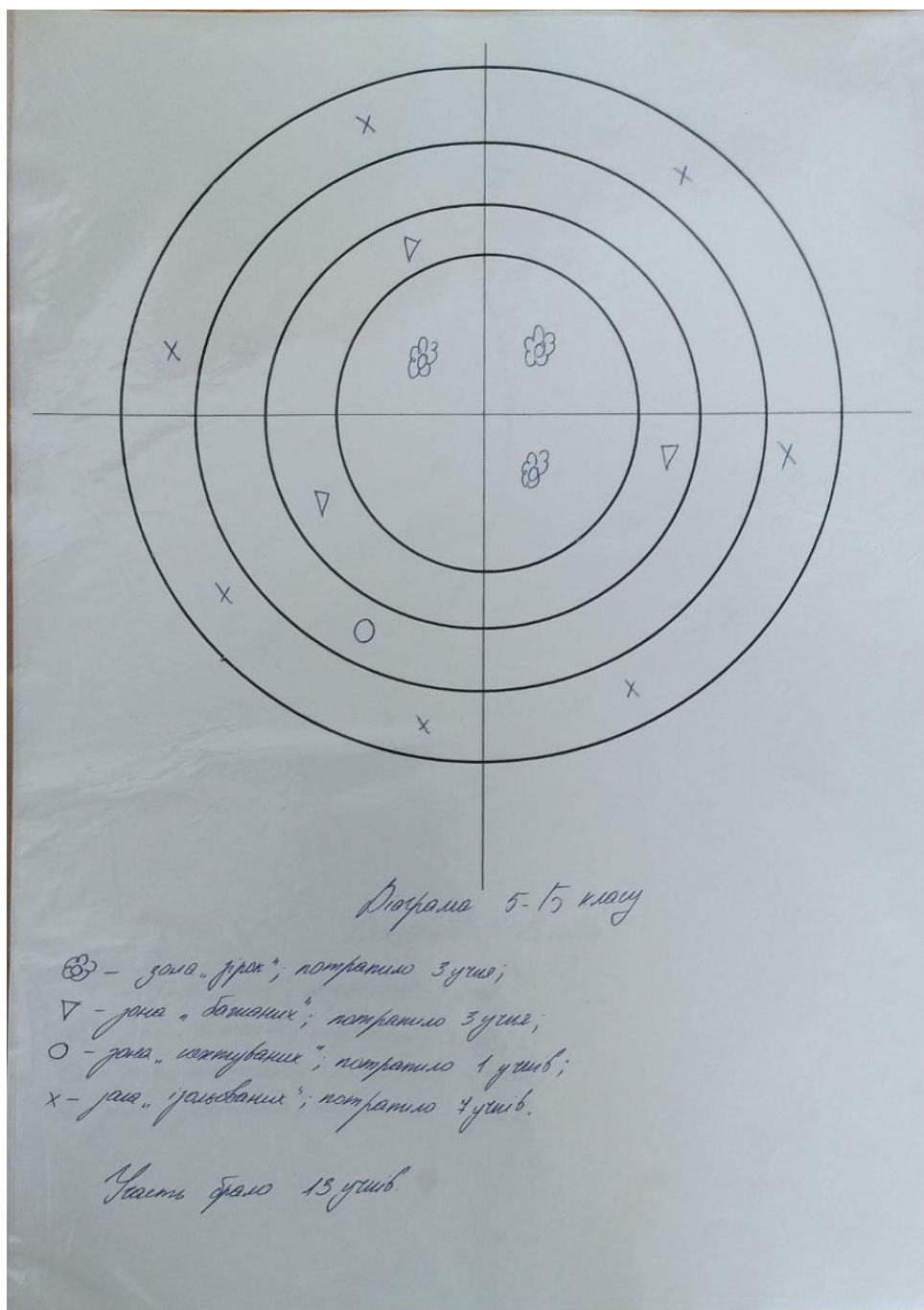

Рисунок 2.4

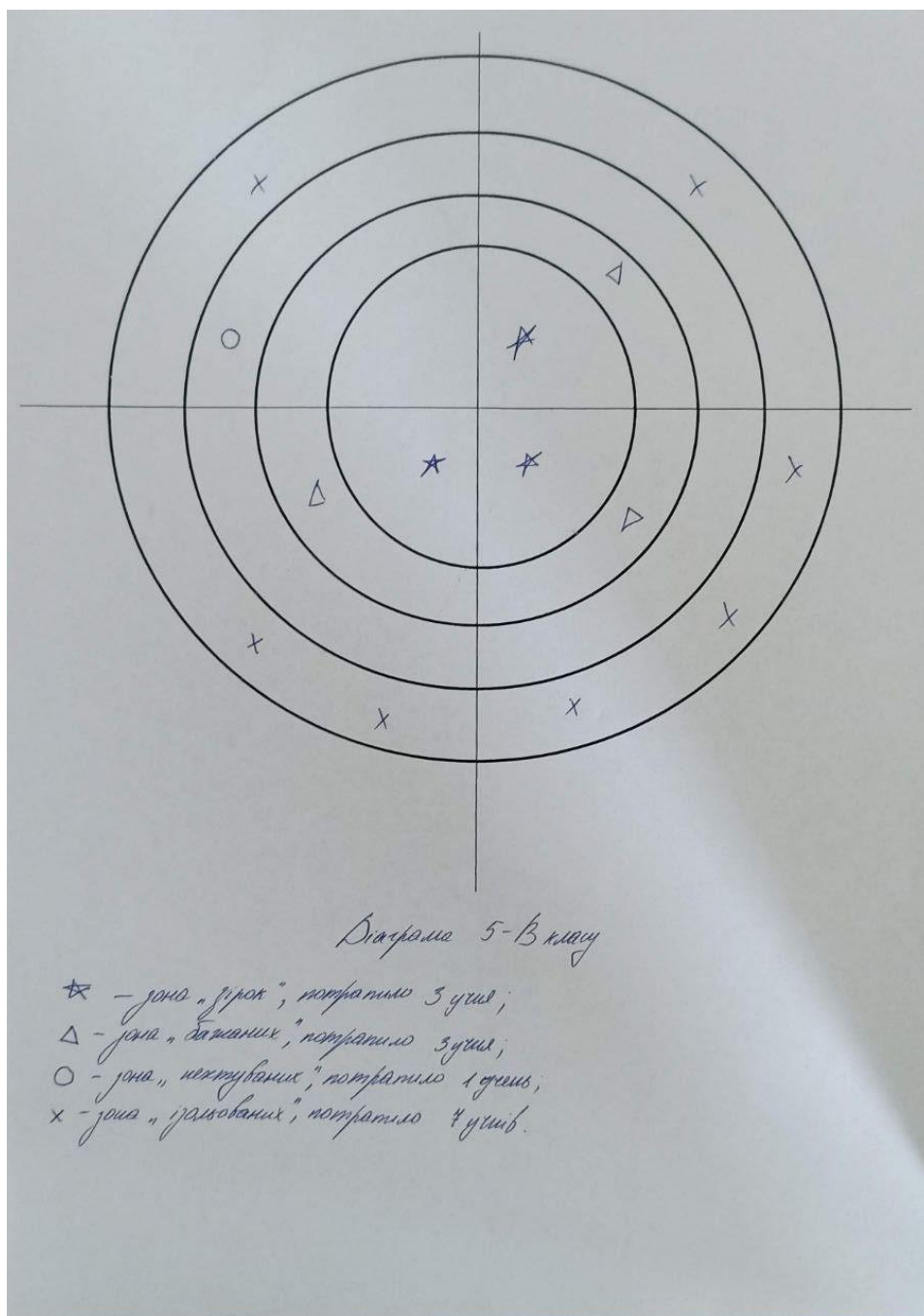

Рисунок 2.5

Виходячи з отриманих результатів, можна зазначити, що в 5-А класі в зону «зірок» серед опитаних учнів потрапив лише один, тобто це саме та дитина, з якою практично всі хочуть спілкуватись. Проте, в 5-Б класі до такої зони потрапило три учні. Аналізуючи результати 5-В класу, то до даної зони також потрапило три учні з класу.

Якщо ж говорити про зону «прийнятих» або «бажаних», то в 5-А класі до неї потрапило чотири дитини серед опитаних, а в 5-Б та 5-В класах – 3. Що також є досить позитивним результатом.

До зони «знехтуваних» учнів потрапило в 5-А класі 4 дитини, на відміну від 5-Б та 5-В класу, де в такій зоні опинилась лише одна дитина. Дана зона ще не є повною ізоляцією дитини в соціальному середовищі класу, проте вона символізує, що певні діти не є активними членами колективу і часто більша частина групи та «лідери» ігнорують спілкування з ними.

Стосовно 4 групи в даному опитуванні слід зазначити, що група «ізольованих» та «аутсайдерів» була об'єднана в одне ціле, тому що опитування проходила невелика кількість дітей. За результатами в 5-Б та 5-В класі до цієї зони потрапила однакова кількість учнів, а саме семеро, на відміну від 5-А, де в дану зону потрапило лише дві дитини.

Варто додати, що в кожному класі була дитина, з якою інші учні намагаються обмежити спілкування, проте на сьогоднішній день жодна з цих дітей не перейшла в повну категорію «аутсайдерів», що дає надію на їхню соціальну адаптацію в подальшому.

Отже, можна зазначити, що ситуація в 5-Б та 5-В класі є більш напруженою порівнюючи з учнями 5-А. Проте, вибірка учнів не була повною, тому що період практики в Чернівецькій загальноосвітній школі І-ІІІ ступенів №4 Чернівецької міської ради припав на карантин, пов'язаний з воєнним станом, відсутністю світла та опалення, що провокувало велику захворюваність серед дітей.

Натомість внаслідок проведення соціометрії в вибраних класах було встановлено погану соціалізацію одного учня. Соціальний педагог, який працює в даному освітньому закладі і раніше помічала ізольованість від класу даного учня та настороженість однокласників. Проведення соціометрії наочно показало міжособистісні стосунки в класах. У продовж декількох днів соціальний педагог проводила особисту розмову з дитиною, яка потрапила в «ізоляцію», а також здійснювалась розмова з батьками такої дитини. Щоб визначити причини такої ситуації.

Слід, також, зазначити важливість проведення соціометрії серед учнів середньої школи. Міжособистісні стосунки в 5-му класі продовжують активно

формуватись, враховуючи те, що діти переходять з дитячого віку в підлітковий ставлення до однокласників може різко змінитись. Щоб не допустити негативної ситуації досить просте опитування, таке як соціометрія, яке включає в себе 6-8 питань, допомагає проаналізувати ситуацію в певному класі. На прикладі проведеного дослідження в 5-А , 5-Б та 5-В класі вже була сформована певна картина соціальних взаємозв'язків між учнями.

Якщо ж говорити про дотичність проведення соціометрії з проблемою булінгу, то дана техніка носить профілактичний характер. Тобто практично на самому початку зародження агресії серед учнів до конкретної дитини соціальний педагог має можливість запобігти подальшому прояву булінгу. Тобто спеціаліст разом з класним керівником може проводити виховні години та спільні заходи для створення дружньої атмосфери в класі, де будуть задіяні всі учні. Якщо ж даний етап пропустити, то в подальшому проблема ізоляції одного учня може перерости в травлю його однокласниками і таку проблему буде вирішити набагато важче.

Отже, виходячи з отриманих результатів, можна відмітити, що у ході дослідження отримали своє підтвердження як емпіричні, так і концептуальні гіпотези нашого дослідження.

2.3. Рекомендації щодо попередження виникнення ситуацій булінгу у шкільному середовищі

Булінг є формою насилля, яка виникає у шкільному або соціальному середовищі. Він характеризується систематичним та повторним притисканням, залякуванням, знуцанням або агресивною поведінкою з боку одного або декількох осіб над іншою особою. Булінг може бути фізичним, вербальним, психологічним або соціальним.

Ця форма насилля може мати серйозні наслідки для жертви булінгу, включаючи емоційну та психологічну травму, психосоматичні проблеми, погіршення навчальних досягнень, соціальну ізоляцію та навіть самогубства.

Тому булінг є серйозною проблемою, яка потребує уваги та ефективних заходів для її попередження та боротьби.

Попередження ситуації булінгу у школі є важливим завданням, яке вимагає спільних зусиль учителів, учнів, батьків та адміністрації школи. На нашу думку, для попередження ситуацій у межах шкільного середовища можна використовувати наступні заходи:

1. Створення безпечного та підтримуючого середовища:

- проведення тренінгів та освітніх програм для учнів, вчителів та батьків щодо булінгу, його наслідків та способів протидії;

- залучення всіх сторін (учнів, вчителів, батьків) до створення позитивного клімату взаємодії, де панує взаємоповага, толерантність та підтримка;

- встановлення чітких правил та стандартів поведінки у школі, які забороняють булінг та встановлюють наслідки за порушення.

2. Сприяння соціальній компетентності:

- розвиток навичок спілкування, емпатії та конфліктного врегулювання через спеціальні тренінги та програми;

- залучення учнів до групових проектів та колективних занять, що сприяють співпраці та взаємодії.

3. Ефективна комунікація та сприяння довірі:

- забезпечення каналів відкритої комунікації, де учні можуть повідомляти про випадки булінгу без страху перед помстою чи покаранням;

- встановлення системи повідомлень анонімного характеру для надання інформації про випадки булінгу.

- відповідне реагування на сигнали про булінг та проведення розслідування для встановлення фактів.

4. Співпраця та включення всіх сторін:

- важлива роль вчителів та шкільного персоналу у спостереженні за підлітками та виявленні ознак булінгу. Вони повинні бути готовими втручатися та надавати підтримку жертвам та агресорам;

- батьки мають бути активно залучені до процесу попередження булінгу. Вони повинні спілкуватися зі своїми дітьми, слухати їхні проблеми та реагувати на сигнали про можливий булінг;

- створення шкільних комітетів або груп, включаючи учнів, батьків, вчителів та адміністрацію, які спільно працюватимуть над попередженням булінгу, розробкою політик та програм.

5. Постійний моніторинг та оцінка:

- запровадження системи моніторингу і оцінки випадків булінгу для виявлення тенденцій та ефективності прийнятих заходів;

- регулярні зустрічі з учнями, батьками та педагогами для обговорення ситуації з булінгом, впровадження змін та визначення нових потреб.

6. Психологічна підтримка та інтервенція:

- надання психологічної підтримки жертвам булінгу, яка включає індивідуальні консультації, групові заняття та психотерапевтичну підтримку;

- введення програм інтервенції для агресорів, щоб вони могли розуміти та змінювати своє поведінку.

Важливо, щоб школа мала ясну політику щодо булінгу та визнавала його неприпустимість, яка є ключовим елементом в попередженні цього явища.

Деякі додаткові аспекти, які можуть бути включені до політики щодо булінгу:

- визначення булінгу: необхідно роз'яснити, що розуміється під терміном «булінг» та його форми, які можуть виникати у школі;

- процедури повідомлення: необхідно сформулювати процедури, які дозволяють учням, батькам та працівникам школи безпечно і анонімно повідомляти про випадки булінгу;

- реагування на випадки: необхідно визначити чіткі процедури для реагування на сигнали про булінг, включаючи швидке розслідування, зустрічі з учасниками, вжиття заходів для захисту жертви та належне покарання агресора;

- навчання та освітні програми: необхідно розробити та впровадити навчальні матеріали та освітні програми про булінг у розклад занять, щоб

зростаюче покоління учнів могло отримати інформацію про наслідки булінгу та способи протидії;

- підтримка жертв та агресорів: необхідно забезпечити психологічну підтримку і допомогу як жертвам булінгу, так і агресорам, працюючи з ними над розумінням причин та наслідків їхньої поведінки;

- співпраця з батьками: необхідно залучати батьків до процесу, проводячи зустрічі, тренінги та консультації, щоб підтримувати спільні зусилля у попередженні булінгу та виявленні випадків.

- санкції. Санкції є важливою частиною політики щодо булінгу, оскільки вони демонструють серйозність і неприпустимість такої поведінки.

Щодо останнього варто відмітити, що наразі на законодавчому рівні регулюється питання булінгу. Зокрема наразі в Україні розроблено законодавство, яке регулює питання булінгу та насильства у школах. Основними нормативно-правовими актами є:

1. Закон України «Про освіту» від 5 вересня 2017 року: цей закон визначає права та обов'язки учасників освітнього процесу, включаючи запобігання насильству та булінгу в освітніх закладах.

2. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку загальноосвітніх навчальних закладів» від 10 липня 2013 року: ця постанова встановлює вимоги до внутрішнього розпорядку шкіл, включаючи заходи щодо запобігання та протидії булінгу.

3. Закон України «Про захист дітей від насильства» від 10 жовтня 2007 року: цей закон визначає правові гарантії захисту дітей від будь-якої форми насильства, включаючи булінг.

4. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про порядок розслідування фактів насильства у навчальних закладах» від 29 листопада 2017 року: ця постанова встановлює процедуру розслідування фактів насильства, включаючи булінг, у навчальних закладах.

Крім того, в Україні існує Національна стратегія забезпечення прав дитини на 2017-2021 роки, яка передбачає заходи щодо запобігання булінгу та насильства в школах.

Ці закони та нормативно-правові акти спрямовані на створення безпечного та захищеного середовища для дітей у навчальних закладах, запобігання булінгу та насильства, а також на захист прав та інтересів дітей. Вони встановлюють правові норми, вимоги та процедури, що дозволяють реагувати на випадки булінгу та забезпечувати відповідні санкції.

Ці законодавчі акти визначають такі важливі аспекти:

1. Заборона булінгу: закони встановлюють, що будь-яка форма булінгу, насильства чи залякування в школах є неприпустимою. Вони закликають до запобігання, розслідування та припинення таких випадків.

2. Відповідальність за булінг: закони встановлюють відповідальність за булінг як для учнів, так і для педагогічного персоналу, якщо вони допускають або не реагують на такі випадки. Санкції можуть включати дисциплінарні заходи, застосування правових норм або адміністративну відповідальність.

3. Процедури розслідування: нормативно-правові акти встановлюють процедури розслідування фактів булінгу та насильства в навчальних закладах, включаючи обов'язкове реагування на заяви, збір доказів, аналіз ситуації та прийняття відповідних заходів.

4. Психологічна та соціальна підтримка: законодавство передбачає забезпечення психологічної та соціальної підтримки для жертв булінгу, а також для осіб, які спостерігали чи повідомили про випадок булінгу.

Насамкінець зазначимо, що важливо розрізняти булінг від конфліктів чи простих сварок, оскільки булінг передбачає нерівність в силах та постійну агресію з боку булера. Також важливо звертатися до кваліфікованих професіоналів, які можуть надати допомогу жертвам булінгу та розв'язати ситуацію в школі або спільноті.

Висновки до другого розділу

У ході дослідження, основна мета якого полягала у тому, щоб емпіричним шляхом встановити, чи існують особливості вибору патернів поведінки підлітків у ситуації шкільного булінгу, було використано наступний методичний інструментарій: методика «Індикатор копінг-стратегій» розроблена Д. Амірханом, опитувальник «Ситуація булінгу в школі» С.Дж. Кім (S.J. Kim «The situation of bullying in school») та соціометричну техніку, розроблену Дж. Морено.

У ході дослідження було встановлено, що:

1. Чим вищим буде ризик виникнення ситуації булінгу, тим більше його жертви будуть використовувати такий патерн поведінки як пошук соціальної підтримки, про що свідчать встановлені кореляційні зв'язки між показниками методик Д. Амірхана та С.Дж. Кім.

2. Чим вищим буде ризик виникнення ситуації булінгу, тим більше його учасники будуть використовувати методику уникнення, про що свідчать встановлені кореляційні зв'язки між показниками методик Д. Амірхана та С.Дж. Кім.

3. Чим вищим буде рівень напруги в класах середньої школи стосовно конкретних учнів тим більший ризик виникнення ситуацій прояву булінгу в майбутньому .

4. Чим швидше соціальний педагог разом з класним керівником та батьками дізнається про ізолюваність конкретної дитини в класі, тим легше буде допомогти такому учневі інтегруватись в соціум класу без подальшого ризику виникнення булінгу.

Отже, можна зробити висновок, що в ході дослідження знайшли своє підтвердження всі висунуті на початку дослідження емпіричні гіпотези.

ВИСНОВКИ

У ході виконання дипломної роботи виконано усі завдання, поставлені на її початку.

У ході теоретичного аналізу наукової літератури щодо розгляду булінгу в психології ми дійшли висновку, що практичні напрацювання Д. Олвеуса поклали початок досліджень проблематики булінгу в усьому світі. Однак варто зазначити, що на сьогодні, окреслена проблематика лишається відкритою у межах наукової спільноти, оскільки по-перше, дослідники зосереджують увагу лише на певному якомусь аспекті, а по-друге, немає усталеного розуміння самого визначення зазначеного поняття, що знову ж таки зумовлено фрагментарністю та еkleктичністю масива існуючих досліджень. Тому, у межах нашої роботи ми будемо спиратись на визначення булінгу, яке надав Д. Олвеус: «навмисна агресивна поведінка, що систематично повторюється та включає нерівність соціальної влади або фізичної сили».

В той же час, слід зазначити, що в ході теоретичного аналізу підходів щодо особливостей розуміння та інтерпретування поняття «булінг» ми отримали можливість виокремити його певні характерні риси, а саме: булінг – це навмисне насильство (фізичне, психологічне, емоційне); булінг може мати індивідуальний або груповий характер, бути систематичним або тривалим впродовж певного часу; булінг спрямований проти особи, яка завідомо є слабшою психологічно або фізично.

Також зауважимо, що прояви булінгу можна спостерігати як то у соціальних групах, до числа яких належить різного роду соціальні інститути: сім'я, школа, університет. Науковці виокремлюють наступні форми прояву булінгу: фізичний, вербальний, психологічний, соціальний, економічний, сексуальний та кібербулінг, кількість яких, в залежності від групи у межах якої склалася ситуація булінгу, може або варіюватися, або проявлятися одночасно.

Підлітковий вік - це особливий період, оскільки підліток вже не дитина, але ще й не дорослий. Тому, в цей період можна спостерігати загострення особливостей особистості і реакцій підлітків на зовнішні впливи, сильні емоційні переживання. Провідним типом діяльності у зазначений період розвитку особистості є міжособистісне спілкування.

Варто також відмітити, що в рамках психологічної науки немає чітко визначених меж підліткового віку. Дана ситуація обумовлена різними підходами до розділення життєвого циклу на окремі періоди чи вікові етапи. Однак, не дивлячись на всю різноманітність класифікацій вікової періодизації підліткового віку, в рамках нашої роботи ми будемо керуватись віковою періодизацією наведеною у наукових розвідках О. Бедлінського, де встановлено межі підліткового віку в діапазоні 10-11 – 15-16 років, що співпадає з навчанням у 5-10 класах сучасної української школи.

Особливостями булінгу у підлітковому віці є: нерівність сил, повторюваність. Булінг складається з трьох учасників, без яких не може скластися ситуація булінгу: булер, жертва і спостерігачі. Авторами були виділені домінуючі форми насильства в освітньому середовищі, а саме: психологічне (емоційне) і фізичне насильство, які можуть проявлятися як в системі відносин учитель-учень, так і в системі учень-учень.

У ході дослідження, основна мета якого полягала у тому, щоб емпіричним шляхом встановити, чи існують особливості вибору копінг-стратегій підлітків у ситуації шкільного булінгу, було використано наступний методичний інструментарій: методика «Індикатор патернів поведінки» розроблена Д. Амірханом, опитувальник «Ситуація булінгу в школі» С.Дж. Кім (S.J. Kim «The situation of bullying in school») та проведення соціометрії, розробленої Дж. Морено.

У ході дослідження було встановлено, що:

1. Чим вищим буде ризик виникнення ситуації булінгу, тим більше його жертви будуть використовувати таку копінг-стратегію пошук соціальної підтримки, про що свідчать встановлені кореляційні зв'язки між показниками методик Д. Амірхана та С.Дж. Кім.

2. Чим вищим буде ризик виникнення ситуації булінгу, тим більше його учасники будуть використовувати такий патерн поведінки як уникнення, про що свідчать встановлені зв'язки між показниками методик Д. Амірхана та С.Дж. Кім

3. Чим вищим буде рівень соціальної ізолюваності учня тим вищим є ризик виникнення булінгу в шкільному середовищі за методикою соціометрії, розробленої Дж. Морено.

4. Чим вищою буде рівень самосвідомості підлітків, тим якісніше будуть вирішуватись проблеми соціальної ізоляції та напруги в колективі. також, в ході дослідження встановлено патерни поведінки підлітків в ситуації булінгу. Найбільш популярною серед опитаних учнів стала стратегія вирішення проблем. Тобто більшість учнів є чхильними до пошуку вирішення ситуації, що склалась. Наступною стратегією поведінки є пошук соціальної підтримки. Тобто учні, які зіткнулись з ситуацією булінгу намагаються знайти підтримку в соціальному оточенні(друзі, вчителі, батьки). І третьою стратегією є патерн уникнення, тобто учні не прагнуть вирішити ситуацію булінгу, що склалась, а навпаки ігнорують її. Останній патерн є найменш популярним серед опитаних учнів.

Також слід зазначити фази, через які проходить дитина, яка вже зіткнулась з шкільним цькуванням.

Перша фаза - це відчай, який характеризується підвищеним рівнем тривожності та не розумінням дитиною, що з нею сталося.

Друга фаза - це заперечення, тобто це спроба витіснити з пам'яті всі моменти, які пов'язані з пережитим булінгом.

Третя фаза - це стан депресії. Ця фаза характеризується поступовим примиренням та прийняттям ситуації, що виникла.

Четверта фаза - це опрацювання того, що сталося, з усвідомленням причини.

П'ята фаза - це завершення, тобто повне пропрацювання пережитого негативного досвіду та плани на майбутнє.

Отже, треба зауважити, щов ході дослідження була встановлена концептуальна гіпотеза, що ґрунтується на припущенні про те, що існують особливості вибору патернів поведінки у підлітків у ситуації шкільного булінгу. Дана гіпотеза підтвердилась , про що свідчать встановлені позитивні зв'язки між показниками методик С.Дж. Кім у досліджуваній групі підлітків.

Булінг є формою насилля, яка виникає у шкільному або соціальному середовищі. Він характеризується систематичним та повторним притисканням, залякуванням, знуцанням або агресивною поведінкою з боку одного або декількох осіб над іншою особою. Булінг може бути фізичним, вербальним, психологічним або соціальним.

Ця форма насилля може мати серйозні наслідки для жертви булінгу, включаючи емоційну та психологічну травму, психосоматичні проблеми, погіршення навчальних досягнень, соціальну ізоляцію та навіть самогубства. Тому булінг є серйозною проблемою, яка потребує уваги та ефективних заходів для її попередження та боротьби.

Також, важливо розрізняти булінг від конфліктів чи простих сварок, оскільки булінг передбачає нерівність в силах та постійну агресію з боку булера. Також важливо звертатися до кваліфікованих професіоналів, які можуть надати допомогу жертвам булінгу та розв'язати ситуацію в школі або спільноті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексєєнко Г.О., Коваль Г.В. Сучасні підходи до визначення та класифікації булінгу в шкільних підліткових колективах. Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». 2016. Т. 269. Вип. 257. С. 7–11.
2. Алексєєнко Т.Ф. Булінг і мобінг: причини розвитку і шляхи профілактики [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://lib.iitta.gov.ua/712116/1/01_18_%D0%90%D0%BB%D1%94%D0%BA%D1%81%D1%94%D1%94%D0%BD%D0%BA%D0%BE_%D0%91%D1%83%D0%BB%D1%96%D0%BD%D0%B3%20%D1%96%20%D0%9C%D0%BE%D0%B1%D1%96%D0%BD%D0%B3%20-%20%D0%9F%D1%80%D0%B8%D1%87%D0%B8%D0%BD%D0%B8%20%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%BA%D1%83%20%D1%96%20%D1%88%D0%BB%D1%8F%D1%85%D0%B8%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%84%D1%96%D0%BB%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B8.pdf
3. Англо-український, українсько-англійський словник. 100 000 слів / За ред. Л. Шевченко, Д. Дергач, І. Шматко. 2018. 544 с.
4. Барліт А.Ю. Форми і методи подолання (мінімізації) соціально-педагогічної та психологічної проблеми булінгу в освітньому середовищі. *Горизонти освіти*. 2012. № 2. С. 44–46.
5. Барліт О.О. Булінг у сім'ї. *Матеріали VI міжнародної науково-практичної конференції з питань патріотичного виховання молоді «Соціальний розвиток України та патріотичне виховання громадян» 18-19 жовтня 2012р.* Запоріжжя, 2012. С. 119–121.
6. Барліт О.О., Барліт А.Ю. Шкільний булінг в сучасному освітньому середовищі. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету*. Бердянськ: БДПУ. 2015. Вип. 1. С. 6–10.

7. Бедлінський О.І. Проблема періодизації підліткового віку в сучасному суспільстві. *Практична психологія та соціальна робота*. 2011. №2. С. 49–54.
8. Безанілла, Дж. М. (2011). Соціометрія: психосоціальний метод дослідження. Мексика, Д.Ф. : Редакція РЕІ.
9. Богдан В.М. Проблема шкільного булінгу серед підлітків [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://core.ac.uk/download/pdf/287324365.pdf>
10. Гаврилькевич В. К. Зміни механізмів психологічного захисту у студентів-психологів першого курсу у процесі навчання. *Теорія і практика сучасної психології : збірник наукових праць*. 2019. № 6. Т. 2. С. 21–26.
11. Гудкова І.С. Соціально-психологічні особливості булінгу в підлітковому середовищі. *Актуальні проблеми психології*. 2018. №16. С. 128–139.
12. Єфремова Г.Л. Причини та наслідки шкільного булінгу. *Педагогічна майстерня*. 2018. № 1. С. 37–42.
13. Журавльова Л.П. Психологія емоцій. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка. 2007. 328 с.
14. Журавльова Л.П., Шпак М.М. Емпатія як психологічний механізм розвитку міжособистісного емоційного інтелекту. *Science and Education a New Dimension*. 2015. № 3(25). С. 85– 88.
15. Заброцький М.М. Вікова психологія. К., 2002. 112 с.
16. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19#Text>
17. Кібербулінг. Шкільна «дідівщина» у мережі. *Школа*. 2014. № 3. С. 8–9.
18. Коваленко О.С., Самойленко І.В. Соціально-психологічний підхід до проблеми булінгу. Київ: Видавництво «Київський університет». 2019. 134 с.

19. Корнієнко Т.І., Чернишова Н.І. Булінг серед українських підлітків: особливості та профілактика. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2020. №39(1). С. 115–120.
20. Корнійчук О.М. Булінг як соціально-психологічна проблема: феномен, діагностика, корекція. *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2019. №1. С. 46–50.
21. Кохан В.І. Особливості насильства серед школярів в українських школах. *Педагогічний процес: теорія і практика*. 2013. №3-4. С. 138–141.
22. Кравченко О.О. Булінг як соціально-психологічна проблема сучасності. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2019. №2. С. 75–82.
23. Краєва О.А. Подолання кризи ідентичності в підлітковому віці: монографія. Харків: Видавництво Іванченка І.С., 2018. 218 с.
24. Кропивка Н., Бурбело І. Соціально-психологічні аспекти вивчення проблеми насильства у школах України. *Наукові записки НаУКМА*. 2018. №11(1). С. 18–23.
25. Кузьмінський Є.В. Булінг як соціальна проблема підлітків. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. 2017. №38. С. 65–71.
26. Лалак Н.В. Булінг в освітньому середовищі сучасного закладу загальної середньої освіти: теоретичний аспект. *Науковий вісник Мукачівського державного університету*. 2019. №1. С. 34–36.
27. Лебедева О.В. Булінг як проблема підліткового середовища: аналіз стану та шляхи вирішення. *Вісник психології і педагогіки*. 2018. №2. С. 49–56.
28. Левченко А. Психологічні особливості підліткового віку. *Психолог. Шкільний світ*. 2003. № 42. С. 9–16.
29. Литвинова О. (2020). Профілактика насильства серед школярів: український контекст. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. 2020. №66. С. 22–29.
30. Литвинова О., Бердник І. Насильство у шкільному середовищі: причини та наслідки. *Педагогіка і психологія*. 2016. №2. С. 91–97.

31. Лубенець І. Г. Насильство серед учнів загальноосвітніх навчальних закладів (булінг та його причини). *Наука і правоохорона*. 2016. № 1. С. 218–223.

32. Морено, Дж. Л. (1951). Соціометрія, експериментальний метод та наука про суспільство: підхід до нової політичної орієнтації.

33. Методика «Індикатор копінг-стратегій» розроблена Д. Амірханов [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://psih.pp.ua/10421_%D0%BC%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%BA%D0%B0_%D1%96%D0%BD%D0%B4%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%80_%D0%BA%D0%BE%D0%BF%D1%96%D0%BD%D0%B3-%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D1%96%D1%97_%D0%B4_%D0%B0%D0%BC%D1%96%D1%80%D1%85%D0%B0%D0%BD.html

34. Опитувальник «Ситуація булінгу в школі» С. Дж. Кім (S.J. Kim «The situation of bullying in school») в адаптації В.Р. Петросянц [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://idgu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/06/29.02.2021-psyholohyja-na-sajt.pdf>

35. Підвальна Ю.В. Соціально-психологічні чинники як основа для формування поведінки жертви та булера. *Збірник наукових праць Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*. Серія «Педагогічні науки». 2020. Вип.185. С. 143–146.

36. Погорільська Н.І., Головіна А.О., Столяр А.О. Особливості особистісних рис учасників шкільного булінгу в підлітковому віці. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. Вип.1 (1). С. 90–94.

37. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про порядок розслідування фактів насильства у навчальних закладах» від 29 листопада 2017 року [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://osvita.adm-km.gov.ua/wp-content/uploads/2021/09/p658.pdf>

38. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку загальноосвітніх навчальних закладів» від 10 липня

2013 року [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://sqe.gov.ua/diyalnist/zakhodi-derzhavnogo-naglyadukontrolyu-t/informaciya-dlya-oprilyudnennya-u-sferi-p-2/>

39. Сидорук І. Булінг як актуальна соціально-педагогічна проблема. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2015. № 1. С. 169–173.

40. Слободяник Т.В. Сучасні підходи до дослідження проблеми насильства в шкільному середовищі. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2015. №16. С. 82–88.

41. Стельмах С.С. Вікові аспекти виникнення булінгу серед дітей. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. 2016. Вип. 133. С. 204–207.

42. Степаненко Л.В. Копінг-стратегії та психологічний захист як механізми саморегуляції особистості. *Теорія і практика сучасної психології*. 2017. № 1. С. 37–41

43. Ступарик С., Волощук О. Прояви та шляхи ефективної профілактики булінгу в підлітковому середовищі. *Теорія виховання*. 2019. Т. 17. С.107–114.

44. Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал: матеріали звіт. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України за 2019 рік / За ред. І.Д. Бега, Р.В. Малиношевського. Вип. 8. Івано-Франківськ: НАІР, 2020. 332 с.

45. Форселледо, А. Г. (2010). Вступ до соціометрії та її застосування. Монтевідео: Університет вищих студій.

46. Хоружий С.М. Психологічні чинники булінгу серед дітей підліткового віку. *Науковий вісник ХДУ*. 2021. №1. С. 103–110.

47. Шпак М.М. особливості розвитку емоційного інтелекту у підлітковому віці. *Science and Education a New Dimension*. 2005. №3(25). С. 101–104.

48. Arora C.M. Measuring bullying with the life in School checklist. *Pastoral Care in Education*. 1994. № 12. P.11–15.
49. Besag V.E. Bullies and Victims in Schools. Milton Keynes, Open University Press, 1989. 87 p.
50. Finkel M.A. Traumatic Injuries Caused By Hazing Practices. *American Journal of Emergency Medicine*. 2002. Vol. 20. P. 228–233.
51. Hazler R.J. Breaking the cycle of violence: interventions for bullying and victimization. Washington, DC: Accelerated Development.1996. P. 131.
52. Hollmann B.B. Hazing: Hidden campus crime. *New Directions for Student Services*. 2002. №. 99. P. 11–24.
53. Keating C.F. Going to college and unpacking hazing: a functional approach to decrypting initiation practices among undergraduates. *Group Dynamics: Theory, Research, and Practice*. 2005. Vol. 9. № 2. P. 104–126.
54. Olweus D. Bullying at school: what we know what we can do. New York: Wiley-Black-well, 1993. 135 p.
55. Roland E. Bulling: An Internatiuonal Perspec tive. London, 1989. 126 p.
56. Whitney I. A Survey of the nature and extent of bullying in junior/middle and secondary schools. *Educational Research*. 1993. №35. P. 3–25.